

10.2024

διαΝΕΟσις

ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΕΡΕΥΝΑΣ & ΑΝΑΛΥΣΗΣ

Κατακτήσεις και προκλήσεις για τα ΛΟΑΤΚΙ+ άτομα στην Ελλάδα και την ΕΕ

Μία κοινωνικο-νομική προσέγγιση

Νικολέττα Πικραμένου

Διδάσκουσα στο Πανεπιστήμιο της Βαρσοβίας, Νομικός,
Μέλος της Συντονιστικής Ομάδας της Intersex Greece

Οκτώβριος 2024

VERSION 16.10.2024

Περιεχόμενα

Περίληψη	3
Λέξεις κλειδιά	4
Ορολογία	5
1. Εισαγωγή	8
2. ΛΟΑΤΚΙ+ δικαιώματα στην Ελλάδα: πολιτικές, κοινωνικές, νομικές εξελίξεις	10
2.1. Αντιρατσιστικός νόμος	10
2.2. Επέκταση του συμφώνου συμβίωσης στα ομόφυλα ζευγάρια	13
2.3 Διακρίσεις στην εργασία και στην απασχόληση	16
2.4 Νομική αναγνώριση της ταυτότητας φύλου.....	18
2.5 Απαγόρευση θεραπειών μεταστροφής	20
2.6 Απαγόρευση ιατρικών πράξεων και αγωγών σε ίντερσεξ παιδιά	21
2.7 Ισότητα στον γάμο για τα ομόφυλα ζευγάρια.....	23
3. Σύνοψη ανασκόπηση των ΛΟΑΤΚΙ+ δικαιωμάτων στην ΕΕ	26
3.1 Χώρες που έχουν εισαγάγει ρυθμίσεις για την προστασία των ΛΟΑΤΚΙ+.....	28
3.2 Χώρες που αντιτίθενται στην προστασία των ΛΟΑΤΚΙ+	31
4. Συμπεράσματα	33
Βιβλιογραφία	35
Ελληνόγλωσση.....	35
Ξενόγλωσση.....	40

Περίληψη

Το 2024, η Ελλάδα βρέθηκε στην κορυφή της κατάταξης της ILGA Europe, της πανευρωπαϊκής οργάνωσης που υπερασπίζεται τα δικαιώματα των Λεσβιών, Ομοφυλόφιλων, Αμφί, Τρανς και Ίντερσεξ (ΛΟΑΤΙ) και αξιολογεί την «πρόοδο» στη νομική προστασία των δικαιωμάτων τους στις χώρες της Ευρώπης. Αν και η θέση της Ελλάδας εκτοξεύθηκε λίγο μετά την ψήφιση του νόμου για την ισότητα στον γάμο για τα ομόφυλα ζευγάρια, η συγκεκριμένη «διάκριση» είναι αποτέλεσμα ενός συνόλου παραγόντων και συνθηκών που προέκυψαν κυρίως από το 2014 και μετά. Η παρούσα έρευνα εισάγει μια ολιστική προσέγγιση στις ΛΟΑΤΚΙ+ νομικές εξελίξεις στην Ελλάδα και σε επιλεγμένες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΕΕ). Αυτό το επιτυγχάνει χρησιμοποιώντας ως εργαλείο την κοινωνικο-νομική έρευνα, η οποία συνδυάζει τη μελέτη του κανόνα δικαίου με άλλες επιστήμες όπως η κοινωνιολογία και η πολιτική επιστήμη. Ως εκ τούτου, συλλέγοντας και αναλύοντας ένα εύρος πηγών, που δεν περιορίζονται μόνο σε νομικές αναλύσεις, αποδεικνύει πως η ΛΟΑΤΚΙ+ νομική αλλαγή στην Ελλάδα είναι ένα κράμα πολιτικών, οικονομικών, πολιτισμικών, κοινωνικών και νομικών διεργασιών.

Λέξεις κλειδιά

ΛΟΑΤΚΙ+ άτομα, ανθρώπινα δικαιώματα, νομική αλλαγή, ΛΟΑΤΚΙ+ κινήματα, κοινωνικο-νομική έρευνα.

Ορολογία

Ο συγκεκριμένος πίνακας έχει ενημερωτικό χαρακτήρα και στόχος του είναι να διευκολύνει τον/την αναγνώστη/-ρια να κατανοήσει το κείμενο.

Οι παρακάτω ορισμοί βασίζονται σε επίσημες πηγές και σε πληροφορίες δημοσιευμένες από ΛΟΑΤΚΙ+ οργανώσεις. Ωστόσο, οι συγκεκριμένοι ορισμοί μπορεί να μην εκφράζουν όλα τα άτομα αλλά και να μεταβάλλονται με το πέρασμα του χρόνου.

Χαρακτηριστικά φύλου¹	<p>Ως χαρακτηριστικά φύλου νοούνται τα χρωμοσωμικά, γονιδιακά και ανατομικά χαρακτηριστικά του ατόμου, τα οποία συμπεριλαμβάνουν πρωτογενή χαρακτηριστικά, όπως τα αναπαραγωγικά όργανα, και δευτερογενή χαρακτηριστικά, όπως η μυϊκή μάζα, η ανάπτυξη μαστών ή τριχοφυΐας.</p> <p>Ο όρος «χαρακτηριστικά φύλου» χρησιμοποιείται και ως νομικός όρος (προστατευτικός όρος) από το 2015 και εισήχθη με τον νόμο της Μάλτας (Gender Identity, Gender Expression and Sex Characteristics Act – GIGESC Act). Έκτοτε χρησιμοποιείται ευρέως σε εθνικά, διεθνή και ευρωπαϊκά νομικά έγγραφα και αναφέρεται στα ίντερσεξ άτομα.</p>
Ίντερσεξ άτομα²	<p>Ο όρος «ίντερσεξ» (διαφυλικός/-ή/-ό) αναφέρεται σε ένα ευρύ φάσμα ποικιλομορφίας των γεννητικών οργάνων, των ορμονικών ή χρωμοσωμικών προφίλ ή/και των εσωτερικών αναπαραγωγικών οργάνων (γονάδων). Παλαιότερα χρησιμοποιούνταν οι όροι «μεσόφυλος/-η/-ο» ή/και «ερμαφρόδιτος/-η/-ο», οι οποίοι πλέον είναι άκυροι και στιγματιστικοί για την ίντερσεξ κοινότητα.</p> <p>Μερικά από τα άτομα που παρουσιάζουν ίντερσεξ ποικιλομορφίες μπορούν, για παράδειγμα, να διαθέτουν τα τυπικά χαρακτηριστικά φύλου ενός θηλυκού εξωτερικά ατόμου, ωστόσο εσωτερικά να διαθέτουν κατά κύριο λόγο μια τυπικά αρσενική ανατομία. Μπορεί να έχουν γεννηθεί δίχως μήτρα, ή με μικροφαλλία. Μπορεί τα γεννητικά τους όργανα να είναι ασαφή («στο ενδιάμεσο» των τυπικών χαρακτηριστικών αρσενικού και θηλυκού). Τα παραπάνω αποτελούν μόνο μερικές από τις περιπτώσεις διαφυλικών χαρακτηριστικών φύλου.</p> <p>Στις ίντερσεξ ποικιλομορφίες μπορούν να περιλαμβάνονται και τα «μωσαϊκά γονιδιώματα», κάτι που σημαίνει πως ένα άτομο διαθέτει κύτταρα που έχουν XX (θηλυκά) χρωμοσώματα αλλά και XY (αρσενικά) χρωμοσώματα. Ή μπορεί να εμφανίζουν ατυπικό συνδυασμό χρωμοσωμάτων, όπως ΧΧΥ.</p> <p>Μεταξύ άλλων γενετικών (χρωμοσωμικών) διαφοροποιήσεων που σχετίζονται με την ίντερσεξ (διαφυλική) φυσιολογία περιλαμβάνονται το Σύνδρομο Κλαϊνφέλτερ και το Σύνδρομο Τέρνερ.</p> <p>Σύμφωνα με τον Οργανισμό Ηνωμένων Εθνών (ΟΗΕ), το ποσοστό του πληθυσμού που γεννιέται με κάποια ίντερσεξ ποικιλομορφία κυμαίνεται μεταξύ 0,05% και 1,7%.</p>

¹ Άρθρο 2, Ορισμοί, Ν. 4491/2017.

² Intersex Greece (x.x.). *Ίντερσεξ Ποικιλομορφία*. Ανακτήθηκε από: <https://intersexgreece.org.gr/intersex-101/> και Free & Equal United Nations (x.x.). *What does "intersex" mean?*. Ανακτήθηκε από: <https://www.unfe.org/en/know-the-facts/challenges-solutions/intersex>.

<p>Ίντερσεξ επεμβάσεις ή επεμβάσεις «κανονικοποίησης» φύλου³</p>	<p>Οι ίντερσεξ χειρουργικές επεμβάσεις και θεραπείες (ή επεμβάσεις «κανονικοποίησης» φύλου ή ακρωτηριασμοί των ίντερσεξ γεννητικών οργάνων (Intersex Genital Mutilations – IGM) είναι διαδικασίες μη ιατρικά αναγκαίες για την υγεία, που γίνονται για την αλλαγή των φυσικών διαφορών στην εμφάνιση των γεννητικών οργάνων ή στην αναπαραγωγική ανατομία. Αυτό έχει να κάνει με ιδέες σχετικά με το φύλο και τη σεξουαλικότητα, και το πώς υποτίθεται πως πρέπει να φαίνεται το «φυσιολογικό».</p> <p>Οι ίντερσεξ επεμβάσεις μπορεί να περιλαμβάνουν:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Μείωση ή «επανατοποθέτηση» της κλειτορίδας (μερικές φορές ονομάζεται κλειτοροπλαστική ή μείωση/ύφεση της κλειτορίδας). • Δημιουργία ή επέκταση του κόλπου (κολποπλαστική, πλαστική χειλέων αιδοίου). • Μετακίνηση μιας ήδη λειτουργικής ουρήθρας (επιδιόρθωση υποσπαδία) και αφαίρεση των οργάνων (γονάδων) που θα παρήγαγαν τις ορμόνες του φύλου (γοναδεκτομή). <p>Οι χειρουργικές επεμβάσεις στα ίντερσεξ βρέφη συχνά προκαλούν σοβαρές συναισθηματικές και σωματικές παρενέργειες διά βίου, υψηλά ποσοστά επιπλοκών και μειωμένη σεξουαλική λειτουργία.</p>
<p>Ταυτότητα φύλου⁴</p>	<p>Η ταυτότητα φύλου γίνεται κατανοητή ως ο εσωτερικός και ατομικός τρόπος κατά τον οποίο το φύλο γίνεται αντιληπτό από το άτομο, το οποίο μπορεί να συμπίπτει ή και να μη συμπίπτει με το φύλο που προσδιορίστηκε κατά τη γέννηση, και συμπεριλαμβάνει την ατομική εμπειρία του σώματος. Αυτή μπορεί να συνέχει αλλαγές στην εμφάνιση του σώματος ή αλλαγές μέσω φαρμακολογίας, χειρουργικής ή άλλων τρόπων, εφόσον επιλέχθηκαν ελεύθερα, ή να ενέχει εν μέρει ή και καθόλου. Επίσης, περιλαμβάνει άλλες εκφράσεις του φύλου όπως την ένδυση, τον τρόπο ομιλίας, έκφρασης και επιλογής ονόματος.</p> <p>Ο όρος «ταυτότητα φύλου» εκτιμάται ότι προέκυψε κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του '50, στις μέρες μας χρησιμοποιείται ευρέως σε εθνικά, διεθνή και ευρωπαϊκά νομικά έγγραφα ως προστατευτικός όρος, και αναφέρεται στα τρανς άτομα.</p>
<p>Τρανς ή διεμφυλικά άτομα⁵</p>	<p>Είναι ένας όρος-ομπρέλα, που περιλαμβάνει τα άτομα των οποίων η ταυτότητα φύλου διαφέρει από το φύλο που τους αποδόθηκε κατά τη γέννηση. Τα τρανς άτομα μπορεί να έχουν οποιοδήποτε σεξουαλικό προσανατολισμό, ενώ η ταυτότητα φύλου δε σχετίζεται με κανένα τρόπο με τον σεξουαλικό προσανατολισμό και δεν πρέπει να συγχέεται με τα χαρακτηριστικά φύλου.</p>
<p>Μη δυαδικά άτομα – Nonbinary⁶</p>	<p>Μη δυαδικά ονομάζονται τα άτομα που αισθάνονται ότι δεν ανήκουν ή ότι δεν επιθυμούν να κατηγοριοποιούνται εντός του έμφυλου κυρίαρχου διμερούς διπόλου.</p>
<p>Cisgender/Cis άτομα⁷</p>	<p>Είναι τα άτομα που νιώθουν οικεία και αυθεντικά στο φύλο με το οποίο τους αποδόθηκε κατά τη γέννηση.</p>
<p>Έκφραση φύλου⁸</p>	<p>Ως έκφραση φύλου νοείται το σύνολο των χαρακτηριστικών που αφορούν τη συμπεριφορά, τρόπους, αναπαραστάσεις, που σχετίζονται με τον τρόπο που τοποθετείται και εκφράζει ένα άτομο το φύλο του και αυτό γίνεται αντιληπτό από τον περίγυρό του.</p>
<p>Σεξουαλικός προσανατολισμός⁹</p>	<p>Ως σεξουαλικός προσανατολισμός ορίζεται η συναισθηματική ή/και σεξουαλική έλξη προς το άλλο φύλο, το ίδιο φύλο ή και όλα τα φύλα. Ο σεξουαλικός προσανατολισμός, σύμφωνα με την επιστημονική κοινότητα, δεν αποτελεί επιλογή. Επιπλέον δεν περιορίζεται μόνο στη σεξουαλική ζωή ενός ατόμου, αλλά αφορά τη συνολική προσωπική και κοινωνική ταυτότητά του, και συνδέεται στενά με τις προσωπικές σχέσεις που καλύπτουν την ανάγκη για αγάπη, δέσμευση και συντροφικότητα.</p>
<p>Λεσβία¹⁰</p>	<p>Μια γυναίκα που έλκεται σεξουαλικά ή/και συναισθηματικά από γυναίκες.</p>

³ Intersex Greece: Ίντερσεξ Ποικιλομορφία, ό.π.

⁴ Σωματείο Υποστήριξης Διεμφυλικών – ΣΥΔ (2017). *Οι παρατηρήσεις-προτάσεις του ΣΥΔ στο υπό διαβούλευση σχέδιο νόμου για τη νομική αναγνώριση της ταυτότητας φύλου* [δελτίο τύπου]. Ανακτήθηκε από: <https://transgendersupportassociation.wordpress.com/2017/05/09/%CE%B4%CE%B5%CE%BB%CF%84%CE%B9%CE%BF-%CF%84%CF%85%CF%80%CE%BF%CF%85-%CE%BF%CE%B9-%CF%80%CE%B1%CF%81%CE%B1%CF%84%CE%B7%CF%81%CE%AE%CF%83%CE%B5%CE%B9%CF%82-%CF%80%CF%81%CE%BF%CF%84/> και Byrne, A. (2023). The Origin of "Gender Identity". *Arch Sex Behav* 52, pp. 2709–2711. <https://doi.org/10.1007/s10508-023-02628-0>.

⁵ Επιτροπή για τη Σύνταξη της Εθνικής Στρατηγικής για την ισότητα ΛΟΑΤΚΙ+ (2021). *Εθνική Στρατηγική για την Ισότητα των ΛΟΑΤΚΙ+*. Διαθέσιμο στο: <https://www.primeminister.gr/wp-content/uploads/2021/06/ethniki-statigiki-gia-thn-isothta-ton-loatki.pdf>.

⁶ Επιτροπή για τη Σύνταξη της Εθνικής Στρατηγικής για την ισότητα ΛΟΑΤΚΙ+ (2021), ό.π.

⁷ Επιτροπή για τη Σύνταξη της Εθνικής Στρατηγικής για την ισότητα ΛΟΑΤΚΙ+ (2021), ό.π.

⁸ Επιτροπή για τη Σύνταξη της Εθνικής Στρατηγικής για την ισότητα ΛΟΑΤΚΙ+ (2021), ό.π.

⁹ Επιτροπή για τη Σύνταξη της Εθνικής Στρατηγικής για την ισότητα ΛΟΑΤΚΙ+ (2021), ό.π.

¹⁰ Επιτροπή για τη Σύνταξη της Εθνικής Στρατηγικής για την ισότητα ΛΟΑΤΚΙ+ (2021), ό.π.

Γκέι/Ομοφυλόφιλος¹¹	Ένας άνδρας που έλκεται σεξουαλικά ή/και συναισθηματικά από άνδρες.
Αμφιφυλόφυλο άτομο – Bi/Bisexual¹²	Ένα άτομο που αισθάνεται σεξουαλική ή/και συναισθηματική έλξη για πάνω από ένα φύλο.
Κουίρ – Queer¹³	<p>Αναφέρεται σε άτομα που η συνείδηση του εαυτού τους βρίσκεται μακριά από τις νόρμες της ετεροκανονικότητας και της διμερούς αντίληψης για τα φύλα.</p> <p>Στο παρόν κείμενο, η λέξη «κουίρ» αναφέρεται στα κουίρ άτομα. Σχετικά με την ευρύτερη χρήση του όρου «κουίρ» στις κοινωνικές επιστήμες, και ειδικά στη νομική επιστήμη, βλέπε: Πικραμένου, Ν., & Καραστεργίου, Α. (2024). <i>Εισαγωγή στο queer: ένας οδηγός για άτομα που ασχολούνται με τη νομική επιστήμη</i> [Βιβλιογραφικός Οδηγός]. Κάλλιπος, Ανοικτές Ακαδημαϊκές Εκδόσεις.</p>
Πρακτικές μεταστροφής¹⁴	Οι πρακτικές μεταστροφής ΛΟΑΤΚΙ+ ατόμων αποτελούνται από μια ποικιλόμορφη ομάδα ψυχικών και σωματικών χειρισμών, ψυχολογικών και υπνωτικών κατηχήσεων (συνήθως παρουσιάζονται στο κοινό ως «θεραπείες»), ιατρικών και ομοιοπαθτικών παρεμβάσεων, εξορκισμών και άλλων θεραπειών που εφαρμόζονται με σκοπό τη μεταβολή του σεξουαλικού προσανατολισμού, της ταυτότητας φύλου και της έκφρασης φύλου. Οι πρακτικές αυτές βασίζονται σε δύο εσφαλμένες παραδοχές: αφενός ότι ο σεξουαλικός προσανατολισμός και η ταυτότητα φύλου αποτελούν κατ' ανάγκην επιλογή, αποτέλεσμα κάποιας εσωτερικής δύναμης του Κακού, ή απλή ασθένεια, και, αφετέρου, ότι μπορούν να κατασταλούν, να αλλάξουν ή να θεραπευτούν.
ΛΟ/ΛΟΑΤ/ΛΟΑΤΙ/ΛΟΑΤΚΙ+¹⁵	<p>Αρκτικόλεξα: Λεσβίες, Ομοφυλόφιλοι, Αμφί, Τρανς, Κουίρ, Ίντερσεξ, και το «+» αποδίδει οτιδήποτε πέρα από αυτές τις ομαδοποιήσεις.</p> <p>Θα πρέπει να επισημανθεί ότι τα συγκεκριμένα αρκτικόλεξα χρησιμοποιούνται αναλόγως με το περιεχόμενο και το νόημα της φράσης/του κειμένου όπου τοποθετούνται. Για παράδειγμα, όταν γίνεται αναφορά αποκλειστικά σε Λεσβίες και Ομοφυλόφιλους χρησιμοποιείται το αρκτικόλεξο ΛΟ, όταν γίνεται αναφορά αποκλειστικά σε Λεσβίες, Ομοφυλόφιλους, Αμφί, Τρανς, χρησιμοποιείται το αρκτικόλεξο ΛΟΑΤ, όταν γίνεται αναφορά σε Λεσβίες, Ομοφυλόφιλους, Αμφί, Τρανς και Ίντερσεξ χρησιμοποιείται το αρκτικόλεξο ΛΟΑΤΙ, όταν γίνεται αναφορά μόνο στα Τρανς, Κουίρ, Ίντερσεξ άτομα καθώς και άτομα που αποδίδονται με το «+» χρησιμοποιείται το ΤΚΙ+, όταν γίνεται αναφορά σε όλα τα άτομα της κοινότητας ΛΟΑΤΚΙ+ τότε χρησιμοποιείται το αρκτικόλεξο ΛΟΑΤΚΙ+ κ.ο.κ.</p>

¹¹ Επιτροπή για τη Σύνταξη της Εθνικής Στρατηγικής για την ισότητα ΛΟΑΤΚΙ+ (2021), ό.π.

¹² Επιτροπή για τη Σύνταξη της Εθνικής Στρατηγικής για την ισότητα ΛΟΑΤΚΙ+ (2021), ό.π.

¹³ Επιτροπή για τη Σύνταξη της Εθνικής Στρατηγικής για την ισότητα ΛΟΑΤΚΙ+ (2021), ό.π.

¹⁴ Ευρωπαϊκή Πρωτοβουλία Πολιτών (κ.κ.). *Απαγόρευση των πρακτικών μεταστροφής στην Ευρωπαϊκή*

Ένωση. Ανακτήθηκε από: https://citizens-initiative.europa.eu/initiatives/details/2024/000001_el.

¹⁵ Επιτροπή για τη Σύνταξη της Εθνικής Στρατηγικής για την ισότητα ΛΟΑΤΚΙ+ (2021), ό.π.

1. Εισαγωγή

Στις 15 Φεβρουαρίου 2024 η Ελλάδα έγινε η 16^η χώρα στην Ευρωπαϊκή Ένωση και η 37^η στον κόσμο που αναγνώρισε την ισότητα στον γάμο για τα ομόφυλα ζευγάρια. Τα διεθνή μέσα μαζικής ενημέρωσης χαρακτήρισαν την Ελλάδα ως «την πρώτη ορθόδοξη χώρα που νομιμοποίησε τον γάμο ομόφυλων ζευγαριών» (Η Καθημερινή, 2024a) ενώ, σχετικά με την «αποδοχή» του νόμου από την κοινωνία, το BBC ανέφερε ότι «η νομοθεσία έχει δικάσει τη χώρα, με σφοδρή αντίσταση από την πανίσχυρη Ελληνική Ορθόδοξη Εκκλησία» (LiFO, 2024a). Παρά τις αντιδράσεις, ο Ν. 5089/2024 υλοποίησε μία από τις βασικές δράσεις που προέβλεπε η Εθνική Στρατηγική για την Ισότητα των ΛΟΑΤΚΙ+.

Αν και οι μεταρρυθμίσεις για την προστασία των δικαιωμάτων των ΛΟΑΤΚΙ+ ατόμων εντάθηκαν μετά τη δημοσίευση της Στρατηγικής το 2021, τα τελευταία χρόνια έχει γίνει μία σειρά μεταρρυθμίσεων και τροποποιήσεων, οι οποίες ξεκίνησαν το 2014, με τον αντιρατσιστικό νόμο, και έχουν οδηγήσει την Ελλάδα στην κορυφή της κατάταξης της ILGA Europe, της ΛΟΑΤΙ πανευρωπαϊκής οργάνωσης που αξιολογεί την πρόοδο στη νομική προστασία των ΛΟΑΤΙ ατόμων. Στην τελευταία κατάταξη, που δημοσιεύθηκε το 2024, η Ελλάδα συγκέντρωσε βαθμολογία 70,78/100 (ILGA Europe, 2024a) και πλέον βρίσκεται στις κορυφαίες χώρες της Ευρώπης.

Οι συγκεκριμένες νομικές εξελίξεις έχουν αναλυθεί στην υπάρχουσα ελληνική επιστημονική βιβλιογραφία, η οποία συνήθως επικεντρώνεται στην παρουσίαση και κριτική ανάλυση των νόμων, της νομολογίας αλλά και της εφαρμογής τους.¹⁶ Ωστόσο, το κενό που παρατηρείται στην υπάρχουσα βιβλιογραφία είναι ότι αποτυπώνει κυρίως τη νομική διάσταση των ΛΟΑΤΚΙ+ ζητημάτων,

¹⁶ Βλ. ενδεικτικά: Φουντεδάκη, Κ. (2016). Ενώσεις προσώπων του ίδιου φύλου: Η διαχρονική αντιμετώπισή τους από την ελληνική έννομη τάξη, μια νομοθετική πρόταση και οι προεκτάσεις της. Στο *Τιμητικός τόμος για την Καθηγήτρια Εφη Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη* (σελ. 499–215). Εκδ. Σάκκουλα, Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη, Ε. (2017). Αναγνώριση ταυτότητας φύλου: Τα βασικά προαπαιτούμενα ενόψει του νομοσχεδίου της νομοπαρασκευαστικής επιτροπής του υπουργείου Δικαιοσύνης. Στο *Εταιρία Νομικών Βορείου Ελλάδος* (ΕΝοΒΕ), Επετειακός Τόμος – 30 Χρόνια (1987- 2017) (σελ. 343–358). Εκδ. Σάκκουλα, Παπαδοπούλου, Λ. (2018). Ο σεξουαλικός προσανατολισμός και η ταυτότητα του φύλου στο δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης και στη νομολογία του ΔΕΕ. Στο Π. Νάσκου-Περράκη, Ν. Γαϊτενίδης, & Σ. Κατσούλης, *Ευρωπαϊκές πολιτικές από και προς την προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων* (σελ.175 –231). Εκδ. Σάκκουλα, και Σωτηρόπουλος, Β. (2024). *ΛΟΑΤΚΙ+ δικαιώματα και ελευθερίες*. Εκδ. Σάκκουλα.

ενώ οι συγκεκριμένες εξελίξεις είναι ένα σύνολο πολιτικών, οικονομικών, πολιτισμικών, κοινωνικών και νομικών διεργασιών. Η παρούσα έκθεση επιδιώκει να καλύψει αυτό το κενό ακολουθώντας μια κοινωνικο-νομική προσέγγιση, η οποία επικεντρώνεται στην ανάλυση των νομικών εξελίξεων καθώς και των σχέσεων μεταξύ αυτών και της ευρύτερης κοινωνίας. Ο όρος «κοινωνικο-νομικό» προέρχεται από την αλληλεπίδραση μεταξύ μεθοδολογιών τόσο στο νομικό όσο και στο κοινωνιολογικό πεδίο έρευνας. Η κοινωνικο-νομική έρευνα είναι κομμάτι ενός διεπιστημονικού κλάδου επιστημών, ο οποίος συνδυάζει τη μελέτη του κανόνα δικαίου με άλλες κοινωνικές επιστήμες όπως η κοινωνιολογία, η ανθρωπολογία και η πολιτική επιστήμη. Ο συγκεκριμένος κλάδος προέκυψε ως απάντηση στην «ανεπάρκεια» που παρουσιάζεται στις σύγχρονες νομικές μεθοδολογίες, καθώς ακολουθούν μια «δογματική» προσέγγιση η οποία έχει θεωρηθεί περιοριστική (Cownie & Bradney, 2017).

Εν ολίγοις, η κοινωνικο-νομική έρευνα μπορεί να θεωρηθεί ως το Δίκαιο, τοποθετημένο στο κοινωνικό, ιστορικό και οικονομικό πλαίσιο εντός του οποίου λειτουργεί. Οι κοινωνικο-νομικές σπουδές δεν είναι ακόμη δημοφιλείς στην Ελλάδα και πιθανόν αυτό να οφείλεται στην έλλειψη διεπιστημονικότητας που υπάρχει στη νομική επιστήμη, η οποία συνήθως ακολουθεί μια θετικιστική σκοπιά (Πικραμένου & Καραστεργίου, 2024).

Λαμβάνοντας υπ' όψιν τα παραπάνω, η συγκεκριμένη έκθεση σκοπεύει να εισάγει μια ολιστική προσέγγιση των ΛΟΑΤΚΙ+ νομικών εξελίξεων χρησιμοποιώντας την κοινωνικο-νομική έρευνα. Στα πλαίσια αυτά, σκοπός της είναι να απαντήσει σε ερωτήματα όπως: «Πώς, τότε και γιατί προέκυψε η ΛΟΑΤΚΙ+ νομική αλλαγή στην Ελλάδα;», «Τι στρατηγικές ακολούθησε το ΛΟΑΤΚΙ+ κίνημα προκειμένου να πετύχει τη νομική αλλαγή;», «Τι επιρροή είχαν η κοινή γνώμη, οι διάφορες κυβερνήσεις, η Εκκλησία, οι πολιτισμικοί και οικονομικοί παράγοντες;», «Πώς αποτυπώθηκαν οι συγκεκριμένες εξελίξεις στα ΜΜΕ;» και «Τι αντίκτυπο φαίνεται να έχουν όλες αυτές οι εξελίξεις στην κοινωνία;».

Η συλλογή πηγών δεν περιορίζεται μόνο σε νομικές αναλύσεις, αλλά περιλαμβάνει σχετική επιστημονική βιβλιογραφία, ελληνική και ξενόγλωσση, έρευνες ποσοτικές και ποιοτικές, ντοκιμαντέρ και διαδικτυακές πηγές (π.χ. διαδικτυακές εφημερίδες, ιστολόγια), καθώς και δημοφιλείς πλατφόρμες (π.χ. YouTube). Όλο το διαδικτυακό υλικό που χρησιμοποιείται είναι δημόσια και ελεύθερα προσβάσιμο. Κατά την ανάλυση των διαδικτυακών πηγών, εφαρμόστηκε η αρχή της «ελαχιστοποίησης των δεδομένων» (data minimisation), σύμφωνα με την οποία η συλλογή δεδομένων περιορίστηκε σε πληροφορίες που είναι άμεσα σχετικές και αναγκαίες για την επίτευξη των σκοπών της έρευνας. Επίσης, η μελέτη περιορίζεται στην παρουσίαση και ανάλυση νόμων και όχι νομολογίας. Τέλος, προκειμένου να εξασφαλιστεί μια πλήρης εικόνα των ΛΟΑΤΚΙ+ ζητημάτων, στην τελευταία ενότητα γίνεται μια σύντομη ανασκόπηση της κατάστασης των ΛΟΑΤΚΙ+ δικαιωμάτων στην ΕΕ.

2. ΛΟΑΤΚΙ+ δικαιώματα στην Ελλάδα: πολιτικές, κοινωνικές, νομικές εξελίξεις

2.1. Αντιρατσιστικός νόμος

Το 2014 τροποποιήθηκε ο αντιρατσιστικός Ν. 927/1979 με τον Ν. 4285/2014 και ενσωμάτωσε στο εθνικό δίκαιο την απόφαση-πλαίσιο του 2008 (2008/913) του Συμβουλίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης «για την καταπολέμηση ορισμένων μορφών και εκδηλώσεων ρατσισμού και ξενοφοβίας μέσω του ποινικού δικαίου». Ο Ν. 4285/2014 εισήγαγε για πρώτη φορά τον «σεξουαλικό προσανατολισμό» και την «ταυτότητα φύλου» επεκτείνοντας έτσι το αξιόποινο στην περίπτωση ρατσιστικών περιστατικών. Αργότερα, το 2017, με τον Ν. 4491/2017 προστέθηκαν και τα «χαρακτηριστικά φύλου». Οι συγκεκριμένες νομικές εξελίξεις παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς ο δρόμος για την προστασία των ΛΟΑΤΚΙ+ δικαιωμάτων στην Ελλάδα φαίνεται να «άνοιξε» νομικά μέσω της ψήφισης του αντιρατσιστικού νομοσχεδίου και όχι κάποιου νομοσχεδίου που αφορά στις διακρίσεις, όπως συνηθίζεται σε άλλες χώρες της ΕΕ (βλ. **Ενότητα 3**).

Η διαδικασία κατάθεσης και ψήφισης του νομοσχεδίου αποδείχθηκε ιδιαίτερα περίπλοκη καθώς χρειάστηκαν έξι χρόνια προκειμένου να συμμορφωθεί η Ελλάδα στην απόφαση της ΕΕ. Σύμφωνα με την *Καθημερινή*, το ΠΑΣΟΚ από το 2011 είχε καταθέσει τρία σχέδια, η ΝΔ την πρόταση νόμου «Τροποποιήσεις του Ν. 927/1979 και άλλες διατάξεις», και ο ΣΥΡΙΖΑ είχε καταθέσει την «Πρόταση νόμου για την καταπολέμηση του ρατσισμού και των εγκλημάτων με ρατσιστικά χαρακτηριστικά» (Μανδραβέλης, 2020). Τελικά, το 2014 επανήλθε στη Βουλή το αντιρατσιστικό νομοσχέδιο του οποίου η εξέταση είχε ξεκινήσει τον Νοέμβριο του 2013, και μετά από διακοπή εννέα μηνών άρχισε να συζητείται στο θερινό τμήμα, στις 2 και 5 Σεπτεμβρίου του 2014 (Human Rights Watch, 2014). Το νομοσχέδιο τελικά ψηφίστηκε, και, πέραν της ποινικοποίησης των ρατσιστικών πράξεων, είχε και συμβολική σημασία, καθώς εκείνη την περίοδο ο ναζισμός, ο ρατσισμός, η ξενοφοβία, η ομοφοβία και η τρανσφοβία είχαν αυξηθεί ανησυχητικά στη χώρα (Αθανασόπουλος, 2014). Αυτή η έξαρση πιθανώς να οφείλεται στην ελληνική οικονομική κρίση χρέους, η οποία εκτιμάται ότι ξεκίνησε το 2009 και διήρκεσε έως το 2018 (Τράπεζα της Ελλάδος, 2020). Εκείνη την περίοδο η άκρα δεξιά παρουσίασε υψηλή άνοδο με

χαρακτηριστική αυτήν της Χρυσής Αυγής, η οποία είχε επιδοθεί σε «πράξεις βίαιου ακτιβισμού» (Γεωργιάδου, 2019: 2-8).

Εξαιτίας αυτού του κλίματος που επικρατούσε τότε στη χώρα, αναλύοντας πηγές των ΜΜΕ εκείνης της περιόδου, προκύπτει ότι το νομοσχέδιο παρουσιάζεται περισσότερο ως ένα σχέδιο σκοπός του οποίου ήταν η ποινικοποίηση ρατσιστικών περιστατικών σε σύνδεση με τη δράση της Χρυσής Αυγής και φαίνεται να μην είχε γίνει αντιληπτό ότι το συγκεκριμένο νομοσχέδιο ήταν και η αρχή της νομικής προστασίας των ΛΟΑΤΚΙ+ δικαιωμάτων στην Ελλάδα. Για παράδειγμα, χαρακτηριστικό είναι ότι σε δελτίο ειδήσεων του Alpha, το 2013, αναφέρεται ότι το νομοσχέδιο είχε την κωδική ονομασία «Χρυσή Αυγή» (Σεφέρου, 2013α). Σε δελτίο του ΣΚΑΪ την ίδια χρονιά, στο επίκεντρο είναι πάλι η Χρυσή Αυγή, και ο τότε βουλευτής του ΠΑΣΟΚ Οδυσσέας Κωνσταντινόπουλος αναφέρεται στη ραγδαία αύξηση των ποσοστών της, λέγοντας πως υπάρχει δημοσκοπήση σύμφωνα με την οποία «το 7,7% των ψηφοφόρων του ΣΥΡΙΖΑ κατευθύνονται στη Χρυσή Αυγή» (Σεφέρου, 2013b).

Αν και ο αντιρατσιστικός νόμος τροποποιήθηκε αρκετές φορές προκειμένου να είναι πιο αποτελεσματικός, η εφαρμογή του φαίνεται να παρουσιάζει προβλήματα. Το 2014, στη συνέντευξη τύπου του Δικτύου Καταγραφής Περιστατικών Ρατσιστικής Βίας, η τότε πρόεδρος του Σωματίου Υποστήριξης Διεμφυλικών (ΣΥΔ) Μαρίνα Γαλανού ανέφερε ότι υπήρξαν 200 καταγραφές περιστατικών ρατσιστικής βίας: τα 22 αφορούσαν σε ΛΟΑΤ πρόσωπα και από αυτά τα 16 αφορούσαν τρανς άτομα (Video Advocacy, 2014). Δήλωσε, επίσης, ότι σε μεγάλο μέρος τους τα περιστατικά προέρχονται από κρατικούς λειτουργούς όπως αστυνομικούς, εκπαιδευτικούς και άλλους (Video Advocacy, 2014). Αργότερα, η Ετήσια Έκθεση του Δικτύου Καταγραφής Περιστατικών Ρατσιστικής Βίας, που δημοσιεύτηκε το 2020, κατέγραψε 30 περιστατικά επιθέσεων κατά ατόμων ΛΟΑΤΚΙ+: 12 λόγω ταυτότητας φύλου, 14 λόγω σεξουαλικού προσανατολισμού και 4 περιστατικά λόγω σεξουαλικού προσανατολισμού/ταυτότητας φύλου, ενώ δεν γίνεται καμία αναφορά στα χαρακτηριστικά φύλου (Δίκτυο Καταγραφής Περιστατικών Ρατσιστικής Βίας, 2020: 38).¹⁷

Το 2014, στην έκθεση *Ρατσισμός και Διακρίσεις στην Ελλάδα Σήμερα* αναφέρεται ότι ήδη ο προηγούμενος Ν. 927/1979 ήταν αναποτελεσματικός καθώς «είχε μηδαμινή επιρροή στην πραγματική κοινωνική ζωή και είχε απασχολήσει στην πράξη πολύ περισσότερο τους νομοθέτες παρά τους δικαστές και την αστυνομία» (Γαζάκης et al., 2014: 41). Το 2019, στην έκθεση *Η Νομοθετική Αντιμετώπιση των Έμφυλων Διακρίσεων στην*

¹⁷ Για περισσότερα δεδομένα σχετικά με την ομοφοβία και τρανσοφοβία στην Ελλάδα βλ. Θεοφιλόπουλος Θ., & Σπίνου, Ε. (2015). *Ομοφοβία και Τρανσοφοβία στην Ελλάδα: Ένας Οδηγός για επαγγελματίες αλλά και για κάθε ενδιαφερόμενο πολίτη*. Colour Youth-Κοινότητα LGBTQ Νέων Αθήνας.

Ελλάδα, οι Νάτση και Παπά (2019: 98) επισημαίνουν και πάλι την αναποτελεσματικότητα του νόμου: «*Η ασάφεια που διακρίνει τη διατύπωση του εγκλήματος του δημόσια εκφερόμενου ρατσιστικού λόγου προκαλεί δυσχέρειες στην εφαρμογή του από τους δικαστές. Ελπιδοφόρα, πάντως, είναι η εξέλιξη της νομολογίας των δικαστηρίων μας, η οποία έκρινε προσφάτως, για πρώτη φορά, ότι εκφράστηκε δημόσια ρατσιστικός λόγος σε βάρος ομοφυλοφίλων και ότι η πράξη αυτή είναι καταδικαστέα*». Ωστόσο, ένα στοιχείο που δείχνει να έχει παραλειφθεί στις παραπάνω εκθέσεις είναι η ενημέρωση όλων όσοι καλούνται να εφαρμόσουν τον νόμο σχετικά με τις έννοιες του σεξουαλικού προσανατολισμού, της ταυτότητας φύλου και των χαρακτηριστικών φύλου που εισήχθησαν με τον αντιρατσιστικό νόμο.

Όπως ήδη αναφέρθηκε, τα ΜΜΕ, και ειδικά τα τηλεοπτικά δελτία ειδήσεων, διέδωσαν τη συγκεκριμένη νομική εξέλιξη ως μια μορφή αντιμετώπισης του ρατσισμού, της ξενοφοβίας και της δράσης της Χρυσής Αυγής χωρίς να αναφέρονται στα ΛΟΑΤΚΙ+ άτομα. Η επιρροή της τηλεόρασης ήταν πολύ υψηλή εκείνη την εποχή καθώς σύμφωνα με έρευνα που δημοσιεύτηκε τον Ιούλιο του 2016, το 46% των Ελλήνων χρησιμοποιούσε κυρίως την τηλεόραση για να ενημερωθεί για θέματα πολιτικής επικαιρότητας (διαΝΕΟσις & Ερευνητικό Πανεπιστημιακό Ινστιτούτο Εφαρμοσμένων Οικονομικών & Κοινωνικών Επιστημών Πανεπιστημίου Μακεδονίας, 2016: 3). Επιπλέον, σύμφωνα με τα ευρήματα από τις διαδικτυακές πηγές που αναλύθηκαν στην παρούσα έρευνα, δεν είναι σαφές εάν διοργανώθηκαν ενημερωτικά σεμινάρια για τον αντιρατσιστικό νόμο που δε δίνουν έμφαση αποκλειστικά στις ρατσιστικές επιθέσεις με βάση τη φυλή και την καταγωγή.¹⁸

Το 2019, ο Ν. 4619/2019 τροποποίησε τον Ποινικό Κώδικα και το άρθρο 82Α για τα εγκλήματα με ρατσιστικά χαρακτηριστικά, προκειμένου να περιλαμβάνει τους προστατευτικούς όρους: «*Εάν έχει τελεστεί έγκλημα κατά παθόντος, η επιλογή του οποίου έγινε λόγω των χαρακτηριστικών φυλής, χρώματος, εθνικής ή εθνοτικής καταγωγής, γενεαλογικών καταβολών, θρησκείας, αναπηρίας, γενετήσιου προσανατολισμού, ταυτότητας ή χαρακτηριστικών φύλου, το πλαίσιο ποινής διαμορφώνεται ως εξής [...]*». Στις 10 Μαρτίου του 2023 δημοσιεύθηκε ο Νόμος 5029 «*Ζούμε Αρμονικά Μαζί – Σπάμε τη Σιωπή: Ρυθμίσεις για την πρόληψη και αντιμετώπιση της βίας και του εκφοβισμού στα σχολεία και άλλες διατάξεις*», ο οποίος περιλαμβάνει τους προστατευτικούς όρους που αναφέρονται στα ΛΟΑΤΚΙ+ παιδιά σε δράσεις του υπουργείου Παιδείας για τον εκφοβισμό και τις διακρίσεις στα σχολεία.

¹⁸ Βλ. για παράδειγμα το Σεμινάριο Έδρας Ουνέσκο «Ρατσισμός και Ξενοφοβία – Διεθνές, Ευρωπαϊκό και Ελληνικό Πλαίσιο», διαθέσιμο εδώ: <https://unescochair.uom.gr/?p=631>. Στο διαδίκτυο φαίνεται ότι τα σεμινάρια που έχουν διοργανωθεί για τον αντιρατσιστικό και την προστασία των ΛΟΑΤΚΙ+ ατόμων απευθύνονται σε αστυνομικούς και είναι κυρίως στα πλαίσια της λειτουργίας της «Δράσης Αστυνομικών για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου» (βλ. <https://policeaction.gr/>).

Εντούτοις, έως και σήμερα οι επιθέσεις κατά των ΛΟΑΤΚΙ+ ατόμων συνεχίζονται καθώς, σύμφωνα με τον Οργανισμό Θεμελιωδών Δικαιωμάτων (FRA) της Ευρωπαϊκής Ένωσης, το 54% από τα ΛΟΑΤΚΙ+ άτομα που συμμετείχαν σε έρευνα του 2024 στην Ελλάδα δήλωσε ότι «έχει δεχθεί παρενόχληση έναν χρόνο πριν από την έρευνα» (FRA, 2024). Σύμφωνα με την ανάλυση πηγών των ΜΜΕ, η πιο πρόσφατη τρανσφοβική επίθεση σε δημόσιο χώρο που προβλήθηκε έντονα στα ΜΜΕ και τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης έλαβε χώρα τον Μάρτιο του 2024 στο κέντρο της Θεσσαλονίκης και η αστυνομία είχε προβεί σε 21 συλλήψεις (Η Καθημερινή, 2024b).

2.2. Επέκταση του συμφώνου συμβίωσης στα ομόφυλα ζευγάρια

Το 2008 έχει χαρακτηριστεί ως το εναρκτήριο έτος για την ουσιαστική διεκδίκηση των δικαιωμάτων με βάση τον σεξουαλικό προσανατολισμό στην Ελλάδα, καθώς με τον Νόμο 3719/2008 εισήχθη για πρώτη φορά το σύμφωνο συμβίωσης στην ελληνική έννομη τάξη (αν και αφορούσε αποκλειστικά τα ετερόφυλα ζευγάρια), ενώ τελέστηκαν δύο γάμοι ομόφυλων ζευγαριών στην Τήλο, στις 3 Ιουνίου του 2008 (Νάτση & Παπά, 2019: 46-47). Αξίζει να δοθεί ιδιαίτερη σημασία στις συνθήκες κατά τις οποίες τελέστηκαν οι γάμοι τότε στην Τήλο, καθώς σηματοδότησαν την αρχή της νομικής αλλαγής στην Ελλάδα για τα ομόφυλα ζευγάρια, η οποία θεωρητικά κορυφώθηκε το 2024 με τη θεσμοθέτηση του γάμου για τα ομόφυλα ζευγάρια (βλ. **υποενότητα 2.7**). Ο Παναγιώτης Ευαγγελίδης, σκηνοθέτης του ντοκιμαντέρ *Οι γάμοι της Τήλου* που προβλήθηκε το 2022, αναδεικνύει τις προσπάθειες του κινήματος για τη διεκδίκηση ίσων δικαιωμάτων και επικεντρώνεται στην Ομοφυλοφιλική Λεσβιακή Κοινότητα Ελλάδας (ΟΛΚΕ), η οποία ιδρύθηκε το 2004. Πρέπει, όμως, να σημειωθεί ότι η αρχή του ΛΟΑΤΚΙ+ κινήματος στην Ελλάδα εκτιμάται το 1976 και είχε επηρεαστεί από την τότε οργάνωση και μαζικοποίηση του φεμινιστικού κινήματος όπως αυτή προέκυψε στα τέλη της δεκαετίας του '70 (Γιαννούλης, 2023). Ανάμεσα στις πρώτες συλλογικότητες που ιδρύθηκαν τότε ήταν το Απελευθερωτικό Κίνημα Ομοφυλόφιλων Ελλάδος (ΑΚΟΕ)¹⁹ (Γιαννούλης, 2023).

Σύμφωνα με τον Δημήτρη Τσαμπρούνη από την ΟΛΚΕ, η κοινότητα είχε εξαρχώς ως κεντρικό αίτημα «την επέκταση του πολιτικού γάμου για ζευγάρια ανεξαρτήτως φύλου» (Ευαγγελίδης, 2022), δηλαδή προτεραιότητα ήταν η δημιουργία ενός άφυλου νόμου ο οποίος θα ήταν συμπεριληπτικός ως προς όλο το φάσμα του φύλου και όχι μόνο ως προς ομοφυλόφιλους cis άνδρες και λεσβίες cis γυναίκες.²⁰ Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η στρατηγική

¹⁹ Βλ. επίσης Πολυκάρπου, Β. (2019). *Το ΛΟΑΤΚΙ+ κίνημα στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης, υπό το πρίσμα της διαθεματικότητας*. Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο και Παπανικολάου, Δ. (2013). *Η απόφαση της λησμονιάς: το ΑΚΟΕ, τα μεταδικτατορικά κινήματα και η αφαρία της δημόσιας σφαίρας*. Αρχαιοτάξιο.

²⁰ Σχετικά με το «άφυλο δίκαιο» βλέπε Ρικαμένου, 2019.

που ακολούθησε η ΟΛΚΕ, καθώς βασιζόμενη στο σημαντικό επιχείρημα ότι ο νόμος για τον πολιτικό γάμο (Ν. 1250/1982) δε χρησιμοποιεί έμφυλη γλώσσα και αναφέρεται απλώς σε «άτομα», αναζητούσε κάποιο/-α δήμαρχο που να θέλει να τελέσει γάμο μεταξύ ομόφυλων ζευγαριών. Στο ντοκιμαντέρ αναφέρεται πως επί τέσσερα χρόνια δεν είχε βρεθεί κανένας δήμαρχος που να θέλει να προβεί στην τέλεση των γάμων. Τον Μάιο του 2008 βρέθηκε ο δήμαρχος της Τήλου, Τάσος Αλιφέρης, που ήθελε να τελέσει τους γάμους αλλά ήταν δύσκολο να βρεθούν τα ζευγάρια. Όπως αναφέρει ο Δημήτρης Τσαμπρούνης, μέλος του ενός από τα δύο ζεύγη: «Και τελικά όμως τα εφηύραμε τα ζευγάρια. Η Ευαγγελία με την Όλγα έγινε το γυναικείο ζευγάρι και ο Θέμης με εμένα το ανδρικό ζευγάρι. Και όταν λέμε τα εφηύραμε δεν ήμασταν ποτέ ζευγάρι με τον Θέμη ούτε η Ευαγγελία με την Όλγα». Ο σκηνοθέτης του ντοκιμαντέρ, Παναγιώτης Ευαγγελίδης, σε συνέντευξή του εξηγεί πως ενώ υπήρχαν πολλά «αληθινά ζευγάρια», κανένα από αυτά δεν ήθελε να τολμήσει κάτι τέτοιο εξαιτίας της ομοφοβίας αλλά και γενικότερα του φόβου της έκθεσης που υπήρχε τότε (EPT ΑΕ, 2024). Συνεπώς, η έναρξη της νομικής αλλαγής στην Ελλάδα βασίστηκε στη στρατηγική του ΛΟ κινήματος, η οποία υλοποιήθηκε με τη βοήθεια του συμμάχου (ally)²¹ Τάσου Αλιφέρη και οδήγησε στη νομική κινητοποίηση²² που ακολούθησε τα επόμενα χρόνια.

Το σύμφωνο συμβίωσης επεκτάθηκε στα ομόφυλα ζευγάρια το 2015 και ο νόμος είναι άφυλος καθώς το άρθρο 1 του Ν. 4356/2015 αναφέρει πως «η συμφωνία δύο ενήλικων προσώπων, ανεξάρτητα από το φύλο τους, με την οποία ρυθμίζουν τη συμβίωσή τους (σύμφωνο συμβίωσης) καταρτίζεται αυτοπροσώπως με συμβολαιογραφικό έγγραφο». Η επέκταση του σύμφωνου συμβίωσης ήταν αποτέλεσμα της προσφυγής στο Ευρωπαϊκό Δικαστήριο των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΔΔΑ),²³ το οποίο καταδίκασε την Ελλάδα για δυσμενή διάκριση σε βάρος των ομόφυλων ζευγαριών²⁴ που είχαν τελέσει τους γάμους στην Τήλο. Η προσφυγή των ζευγαριών στο ΕΕΔΑ ήταν η έσχατη λύση, όπως αναφέρει σε συνέντευξή του ο δημοσιογράφος και πρώτος εκπρόσωπος του ΑΚΟΕ (Απελευθερωτικό Κίνημα Ομοφυλοφίλων Ελλάδας) Γρηγόρης Βαλλιανάτος: «Στη συνέχεια υπήρξε ένα σχέδιο νόμου από τον Γιώργο Παπανδρέου, τον Αλιβιζάτο, τον καθηγητή, εισηγητική έκθεση, έγινε και μία παρουσίαση [...]. Αυτό δεν εμφανίστηκε στη Βουλή, εμφανίστηκε πολύ αργότερα από τον Βενιζέλο

²¹ Όρος που χρησιμοποιείται για να περιγράψει κάποιον-α που υποστηρίζει ενεργά τα ΛΟΑΤΚΙ+ άτομα.

²² Απόδοση του όρου «legal mobilization». Για παράδειγμα, βλέπε Taylor, WK., & Tarrow, S. (2024). *Law, Mobilization, and Social Movements: How Many Masters?*. Cambridge University Press.

²³ Βλ. ΕΔΔΑ, Υπόθεση Βαλλιανάτος κ.α. κατά Ελλάδας (Προσφυγές αρ. 29381/09 και 32684/09).

²⁴ Σχετικά με την ανάλυση του σκεπτικού του ΕΔΔΑ, βλ. Παπαδοπούλου, Λ., (2016). Η νομική έννοια της «Οικογένειας» και τα Ομόφυλα ζευγάρια: Μαθήματα από το ΕΔΔΑ. Στο *Τιμητικός τόμος για την Καθηγήτρια Έφη Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη* (σελ. 355–390). Εκδ. Σάκκουλα, και Φουντεδάκη, Κ. (2016). Ενώσεις προσώπων του ίδιου φύλου: Η διαχρονική αντιμετώπισή τους από την ελληνική έννομη τάξη, μια νομοθετική πρόταση και οι προεκτάσεις της. Στο *Τιμητικός τόμος για την Καθηγήτρια Έφη Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη* (σελ. 499–515). Εκδ. Σάκκουλα.

και ήταν σαφές πως το μόνο που μπορούσαμε να κάνουμε ήταν να πάμε στο Δικαστήριο το Ευρωπαϊκό» (antivirusmagazine, 2021b).

Παρόλα αυτά, χρειάστηκε αρκετός χρόνος προκειμένου να επεκταθεί το σύμφωνο συμβίωσης, δεδομένου ότι μεσολάβησαν επτά χρόνια (2008-2015), κατά τα οποία πολλά ομόφυλα ζευγάρια στην Ελλάδα αντιμετώπισαν σημαντικές δυσκολίες, καθώς ήταν θύματα αλλεπάλληλων διακρίσεων. Ίσως πιο γνωστή ήταν η περίπτωση των ηθοποιών Κώστα Φαλελάκη και Μηνά Χατζησάββα. Οι συγκεκριμένοι διατηρούσαν σχέση για 25 χρόνια και όταν ο Μηνάς Χατζησάββας απεβίωσε, το 2015, ο Κώστας Φαλελάκης δεν είχε δικαίωμα ούτε να παραλάβει τη σορό του. Αυτή η περίπτωση έδωσε σημαντική ορατότητα στις διακρίσεις που βιώνουν τα ομόφυλα ζευγάρια, καθώς επρόκειτο για δημοφιλή πρόσωπα. Όπως αναφέρει σε συνέντευξή του και ο ίδιος ο Κώστας Φαλελάκης: «Αν έκανα κάτι καλό είναι ότι ο κόσμος πληροφορήθηκε πως υπάρχουν και ομοφυλόφιλοι που δεν είναι “φύλλο και φτερό”» (LiFO, 2019).

Παράλληλα, οι συζητήσεις σχετικά με τα ομόφυλα ζευγάρια είχαν οδηγήσει σε έξαρση ομοφοβικών δηλώσεων και ρητορικής μίσους με βάση τον σεξουαλικό προσανατολισμό στα κανάλια, η οποία συνεχίζεται έως και σήμερα,²⁵ αν και έχει ποινικοποιηθεί από το 2014 με τον αντιρατσιστικό νόμο, όπως αναφέρθηκε στην **υποενότητα 2.1**. Ο χειρισμός του θέματος από τα ΜΜΕ ανέκαθεν απασχολούσε ιδιαίτερα και το ΛΟ κίνημα, όπως ήδη αναφερόταν επανειλημμένως από τα μέλη του ΟΛΚΕ στο ντοκιμαντέρ *Οι γάμοι της Τήλου* (2008). Ο νόμος για τη ρητορική μίσους φαίνεται να είναι αναποτελεσματικός και σε αυτό το ζήτημα αναφέρεται σε άρθρο της η νυν πρόεδρος του ΣΥΔ Άννα Απέργη-Κωνσταντινίδη, τονίζοντας ότι «το σημείο στο οποίο θα πρέπει να δώσουμε προσοχή είναι πως η νομοθεσία συνδέει τη ρητορική μίσους με την πράξη. [...] Εν ολίγοις, δεν κολάζεται ποινικά η ρητορική μίσους γενικώς, αλλά μόνον όταν αυτή μπορεί να συνδεθεί με πράξεις και μάλιστα με συγκεκριμένο τρόπο» (Απέργη-Κωνσταντινίδη, 2023).

Σύμφωνα με έκθεση του 2016, το 44,4% των νέων Ελλήνων 16 έως 24 ετών συμφωνούσε με τον γάμο των ομόφυλων ζευγαριών, το 61,8% συμφωνούσε με το σύμφωνο συμβίωσης μεταξύ των ομόφυλων ζευγαριών και το 32% συμφωνούσε με την τεκνοθεσία παιδιών από ομόφυλα ζευγάρια (Παναγιωτόπουλος, 2016: 19). Στις απαντήσεις του γενικού πληθυσμού για τον γάμο των ομόφυλων ζευγαριών διαφωνούσε το 29,7% (ηλικίες περίπου έως 60 ετών), για το σύμφωνο συμβίωσης διαφωνούσε το 35,8% (ηλικίες περίπου έως 40 ετών) και για την τεκνοθεσία διαφωνούσε το 71% (ηλικίες περίπου έως 70 ετών) (Παναγιωτόπουλος, 2016: 20).

²⁵ Βλ. antivirusmagazine (2021, Αύγουστος 2). *Η Ρητορική Μίσους & ο Κακοποιητικός Λόγος προς τα ΛΟΑΤΚΙ+ άτομα στη δημόσια σφαίρα* | #VoiceUpGreece [βίντεο]. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=ZsXQsM1kS9Y>

Ίσως στην έντονη αυτή διαφωνία που επικρατούσε σχετικά με την τεκνοθεσία στην κοινωνία να βασίστηκε και η μη αναγνώριση της γονεϊκότητας στα ομόφυλα ζευγάρια ως απόρροια του συμφώνου συμβίωσης, καθώς οι νομοπαρασκευαστικές διαδικασίες έχουν χαρακτηριστικά πολιτικής δραστηριότητας, η οποία συνδέεται άμεσα με τη δημοτικότητα των πολιτικών κομμάτων που εμπλέκονται στην εκάστοτε διαδικασία.²⁶ Αυτό επιβεβαιώθηκε και αργότερα, το 2018, όταν ο Ν. 4538/2018 έδωσε πρόσβαση στα ομόφυλα ζευγάρια που έχουν συνάψει σύμφωνο συμβίωσης στην αναδοχή και όχι στην τεκνοθεσία. Η συγκεκριμένη νομική εξέλιξη δεν απέσπασε την ίδια δημοσιότητα με το σύμφωνο συμβίωσης, ίσως γιατί, σύμφωνα με τις Νάτση και Παπά (2019: 78), «δεν αναφέρεται πουθενά ξεκάθαρα ότι παρέχεται κάποιο δικαίωμα στα ομόφυλα ζευγάρια, επομένως δεν έγινε αντιληπτό στην κοινή γνώμη ότι για πρώτη φορά το κράτος αναγνωρίζει γονεϊκά δικαιώματα και στα ομόφυλα ζευγάρια».

Αν και η διαφωνία σχετικά με την τεκνοθεσία υπάρχει ακόμη και σήμερα, όπως θα αναλυθεί στη συνέχεια, (βλ. **υποενότητα 2.7**), η σύναψη των συμφώνων συμβίωσης παρουσιάζει ανοδική πορεία για όλα τα ζευγάρια. Σύμφωνα με την Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛΣΤΑΤ), το 2022 ανήλθαν σε 13.157, παρουσιάζοντας αύξηση 13,9% σε σύγκριση με το 2021 που ήταν 11.550, και σε αυτά περιλαμβάνονταν 394 σύμφωνα συμβίωσης μεταξύ ανδρών και 113 μεταξύ γυναικών (ΕΛΣΤΑΤ, 2023).

2.3 Διακρίσεις στην εργασία και στην απασχόληση

Το 2016 ψηφίστηκε ο Ν. 4443/2016, ο οποίος ενσωμάτωσε την Οδηγία 2000/43/ΕΚ περί εφαρμογής της αρχής της ίσης μεταχείρισης προσώπων ασχέτως φυλετικής ή εθνοτικής τους καταγωγής, την Οδηγία 2000/78/ΕΚ για τη διαμόρφωση γενικού πλαισίου για την ίση μεταχείριση στην απασχόληση και την εργασία, και την Οδηγία 2014/54/ΕΕ περί μέτρων που διευκολύνουν την άσκηση των δικαιωμάτων των εργαζομένων στο πλαίσιο της ελεύθερης κυκλοφορίας των εργαζομένων. Συμπεραίνουμε ότι και το 2016 παρατηρείται η ίδια «τάση»: οι νομικές εξελίξεις ακολουθούν τις εξελίξεις που διαδραματίζονται σε ευρωπαϊκό επίπεδο σχετικά με την προστασία των ΛΟΑΤΚΙ+ ατόμων. Σύμφωνα με τον συγκεκριμένο νόμο, απαγορεύονται οι διακρίσεις λόγω φυλής, χρώματος, εθνικής ή εθνοτικής καταγωγής, γενεαλογικών καταβολών, θρησκευτικών ή άλλων πεποιθήσεων, αναπηρίας ή χρόνιας πάθησης, ηλικίας, οικογενειακής κοινωνικής κατάστασης, σεξουαλικού προσανατολισμού, ταυτότητας ή χαρακτηριστικών φύλου στον τομέα της εργασίας και της απασχόλησης.

²⁶ Βλ. Pizzorusso, A. (1988). The Law-Making Process as a Juridical and Political Activity. In A. Pizzorusso (ed). *Law in the Making*. Springer.

Έως σήμερα έχουν γίνει διάφορες τροποποιήσεις, με τις τελευταίες αλλαγές να έχουν πραγματοποιηθεί το 2024, με τον Ν. 5089/2024, προκειμένου να εισαχθούν όλοι οι προστατευτικοί όροι που αφορούν στα ΛΟΑΤΚΙ+ άτομα. Για παράδειγμα, στο άρθρο 1 του Ν. 4443/2016 περί σκοπού, η φράση «*ταυτότητας ή χαρακτηριστικών φύλου στον τομέα απασχόλησης και της εργασίας*» αντικαταστάθηκε από τη φράση «*ταυτότητας, χαρακτηριστικών ή έκφρασης φύλου*». Επίσης, σύμφωνα με την αιτιολογική έκθεση του νόμου, η αρχή της ίσης μεταχείρισης και η απαγόρευση διακρίσεων επεκτείνονται στους τομείς της κοινωνικής προστασίας, συμπεριλαμβανομένης της κοινωνικής ασφάλισης και της υγειονομικής περίθαλψης, των κοινωνικών παροχών και των φορολογικών διευκολύνσεων ή πλεονεκτημάτων, της εκπαίδευσης και της πρόσβασης στη διάθεση και την παροχή αγαθών και υπηρεσιών που διατίθενται στο κοινό, συμπεριλαμβανομένης της στέγης.

Παρά τις παραπάνω νομοθετικές εξελίξεις, οι διακρίσεις σε βάρος των ΛΟΑΤΚΙ+ ατόμων συνεχίζουν, σύμφωνα με μαρτυρίες ΛΟΑΤΚΙ+ ατόμων. Ενδεικτικά, το 2021, στο βίντεο του έργου LGBTQI+ Voice Up: Project Greece, «ΛΟΑΤΚΙ+ άτομα & εργασία: Αποκλεισμοί και Διακρίσεις» ο/το Γιώργος/Ζωρζ Κουνάνης από την Ομάδα ΛΟΑΤΚΙ+ Εργασιακής Υποστήριξης, αναφέρει ότι ενώ τα περιστατικά διάκρισης στην εργασία είναι πολλά, το περιβάλλον είναι αρκετά δύσκολο αφού «*οι καταγγελίες ισοδυναμούν με στοχοποιήσεις στις περισσότερες περιπτώσεις και γι' αυτό και δεν έχουμε πάρα πολλά στατιστικά δεδομένα*» (antivirusmagazine, 2021a). Η Ελίζα Γκορόγια από τη Θετική Φωνή αναφέρεται στα ΛΟΑΤΚΙ+ άτομα που ζουν με HIV,²⁷ μεταξύ των οποίων υπάρχουν περιπτώσεις που «*ο εργοδότης έχει μάθει ότι είναι οροθετικοί και τους έχει απολύσει*» (antivirusmagazine, 2021a).

Επίσης, ο συγκεκριμένος νόμος, αν και προστατεύει τα ΛΟΑΤΚΙ+ άτομα από τις διακρίσεις στην εργασία, δεν καλύπτει κενά άλλων νόμων, π.χ. το πλαίσιο για τη σεξεργασία, όπως αναφέρει η Άννα Κουρουπού από τη Red Umbrella Athens, υπογραμμίζοντας ότι «*υπάρχει νομοθετικό πλαίσιο το οποίο είναι τόσο κενό και τόσο διαβλητό, έτσι ώστε δεν αφήνει όποιο θέλει να είναι νόμιμο άτομο και να εργαστεί σε αυτήν τη δουλειά να βρει χώρο να ασκήσει το επάγγελμα*» (antivirusmagazine, 2021a). Την ίδια χρονιά πραγματοποιήθηκε η εκδήλωση «ΛΟΑΤΚΙ+ και Εργασία» στο Εθνικό Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης, όπου

²⁷ HIV (Human Immunodeficiency Virus) ονομάζεται ο Ιός Ανοσοεπάρκειας του Ανθρώπου, ο οποίος υπό συγκεκριμένες συνθήκες μπορεί να προκαλέσει το Σύνδρομο της Επίκτητης Ανοσολογικής Επάρκειας (Acquired Immune Deficiency Syndrome – AIDS). HIV και AIDS είναι, λοιπόν, διαφορετικοί όροι, που αναφέρονται σε διαφορετικά πράγματα. Ο HIV γενικά δρα καταστρέφοντας κύτταρα του ανοσοποιητικού συστήματος, τα CD4 και τα T-λεμφοκύτταρα, τα οποία διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στην προστασία του οργανισμού από λοιμώξεις και νοσήματα. Αυτό μακροπρόθεσμα, όταν δε λαμβάνεται η αντιρετροϊκή αγωγή, μπορεί να οδηγήσει στην ιατρική κατάσταση που ονομάζεται «AIDS» και αναφέρεται σε πλήρη εξουθένωση του ανοσοποιητικού συστήματος, σε βαθμό πλέον που το άτομο να αδυνατεί να αντιμετωπίσει κάποια λοίμωξη και μπορεί να οδηγηθεί σε θάνατο. Πηγή: Θετική Φωνή – άνθρωποι + HIV (κ.κ.). Γενικές πληροφορίες για τον HIV. Ανακτήθηκε από: <https://positivevoice.gr/%ce%b3%ce%b5%ce%bd%ce%b9%ce%ba%ce%ad%cf%82-%cf%80%ce%bb%ce%b7%cf%81%ce%bf%cf%86%ce%bf%cf%81%ce%af%ce%b5%cf%82-%ce%b3%ce%b9%ce%b1-%cf%84%ce%bf%ce%bd-hiv>

έγινε εκτενής αναφορά και στις διακρίσεις που αντιμετωπίζουν τα ΛΟΑΤΚΙ+ άτομα στον ιδιωτικό τομέα. Για παράδειγμα, η Λία Μπερτσιάδου, επικεφαλής της ομάδας «Diversity & Inclusion, Action!», και Inflammation & Immunology Lead της Pfizer Ελλάδας, τόνισε πως «αυτό που έχει πλέον σημασία είναι να υπάρχει συγκεκριμένο πλάνο δράσης όχι μόνο από τις εταιρείες και την ιδιωτική πρωτοβουλία αλλά και από την ίδια την Πολιτεία, η οποία θα πρέπει πλέον να προχωρήσει άμεσα στις απαραίτητες θεσμικές αλλαγές» (Europe Direct, 2021).

Όλα τα παραπάνω επιβεβαιώνονται και σε έρευνα του Οργανισμού Θεμελιωδών Δικαιωμάτων (FRA) της Ευρωπαϊκής Ένωσης, όπου το 2014 η Ελλάδα συγκαταλεγόταν στις χώρες με τα μεγαλύτερα ποσοστά θυμάτων διάκρισης λόγω της ταυτότητας φύλου ή/και σεξουαλικού προσανατολισμού στον χώρο εστίασης. Στην ίδια έρευνα μόνο το 6% των συμμετεχόντων/-ουσών από την Ελλάδα κατήγγειλε το πιο πρόσφατο περιστατικό βίας με κίνητρο το μίσος, και το 2% αντίστοιχο περιστατικό παρενόχλησης, στην αστυνομία (FRA, 2014). Το 2023, σχεδόν δέκα χρόνια μετά, σε παρόμοια έρευνα του FRA δε φαίνεται να έχει αλλάξει η κατάσταση, αφού συνολικά το 45% των ατόμων που συμμετείχαν στην έρευνα στην Ελλάδα, είχαν υποστεί κάποια διάκριση σε τουλάχιστον έναν τομέα της ζωής τους (FRA, 2024).

2.4 Νομική αναγνώριση της ταυτότητας φύλου

Το 2015, η Εθνική Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου (ΕΕΔΑ) δημοσίευσε την έκθεση *Διευφυλικά Άτομα και Νομική Αναγνώριση της Ταυτότητας Φύλου*. Ανάμεσα στις κορυφαίες συστάσεις τις ΕΕΔΑ ήταν: α) η πλήρης νομική αναγνώριση της ταυτότητας φύλου και η δυνατότητα αλλαγής των εγγράφων ταυτοποίησης των διευφυλικών ατόμων με βάση τον αυτοπροσδιορισμό της ταυτότητας φύλου τους, χωρίς την προϋπόθεση μη αναστρέψιμων χειρουργικών επεμβάσεων προσδιορισμού φύλου²⁸ ή άλλων διαδικασιών β) η τροποποίηση της νομοθεσίας κατά των διακρίσεων με ρητή συμπερίληψη της ταυτότητας φύλου μεταξύ των λόγων διάκρισης και γ) η πρόσβαση σε ιατρικές επεμβάσεις επαναπροσδιορισμού φύλου (ΕΕΔΑ, 2015: 54-58).

Πριν από τη δημοσίευση της συγκεκριμένης έκθεσης είχε προηγηθεί η οργάνωση του τρανς κινήματος στην Ελλάδα. Το 2010 ιδρύεται το Σωματείο Υποστήριξης Διευφυλικών (ΣΥΔ). Σύμφωνα με τότε πρόεδρό του, Μαρίνα Γαλανού, «η ανάγκη που επέβαλε τη γέννηση του ΣΥΔ ήταν πως έως τότε δεν υπήρχε καμία οργάνωση με εξειδικευμένη στόχευση στα δικαιώματα των τρανς ανθρώπων και [...] δεν υπήρχε καμία νομοθεσία για τα δικαιώματα και τις ελευθερίες τους» (Contentativa, 2021). Επιπλέον, η Μ. Γαλανού ανέφερε

²⁸ Ο όρος «προσδιορισμός φύλου» έχει χρησιμοποιηθεί όπως βρίσκεται στην έκθεση, σήμερα ο όρος που προτιμάται από την τρανς κοινότητα είναι «επιβεβαίωση φύλου».

ότι η πρώτη νίκη ήταν το 2013, όταν στη νομοθεσία για την προστασία από τα εγκλήματα μίσους προστέθηκε η «ταυτότητα φύλου» (Contentativa, 2021), υπονοώντας ότι το αποτέλεσμα του αντιρατσιστικού νόμου ήταν και προϊόν της συνηγορίας που ασκούσε το τρανς κίνημα. Αξίζει να αναφερθεί πως, πριν από το 2013, είχε προηγηθεί η απόφαση του ΕΔΔΑ «Christine Goodwin vs. UK». Η υπόθεση αφορούσε μία τρανς γυναίκα η οποία εάν και η ίδια είχε προχωρήσει σε αλλαγή ταυτότητας φύλου, στα δημόσια έγγραφα και αρχεία εξακολουθούσε να εμφανίζεται με το φύλο που της είχε αποδοθεί κατά τη γέννηση. Σε μία απόφαση-ορόσημο, η οποία επηρέασε σημαντικά τη διεκδίκηση των τρανς δικαιωμάτων στην Ευρώπη, το Δικαστήριο απεφάνθη ότι είχε παραβιαστεί το δικαίωμα στον σεβασμό της ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής σύμφωνα με το άρθρο 8 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΣΔΑ).

Στην Ελλάδα, μεγάλη νίκη του ελληνικού τρανς κινήματος ήρθε το 2017, όταν ψηφίστηκε ο Ν. 4491/2017 για τη νομική αναγνώριση της ταυτότητας φύλου. Πριν από τον συγκεκριμένο νόμο, η αναγνώριση της ταυτότητας φύλου γινόταν με δικαστική απόφαση. Σχετικά με την τότε διαδικασία, η ακτιβίστρια Άννα Κουρουπού είχε πει σε ομιλία της στο TEDxChania: «Μία ακόμη γυναίκα, αλλά με στάμπα [...]. Δηλαδή, ξυπνάει ένας δικαστής [...] και αποφασίζει πόσο και εάν είμαι γυναίκα για να μου δώσει ταυτότητα» (TEDx Talks, 2017). Σύμφωνα με τον Ν. 4491/2017, στην περίπτωση ασυμφωνίας μεταξύ ταυτότητας φύλου και καταχωρισμένου φύλου, είναι δυνατή η διόρθωση του καταχωρισμένου φύλου του ατόμου χωρίς να προβεί σε προαπαιτούμενες χειρουργικές επεμβάσεις ή/και άλλες ιατρικές παρεμβάσεις, ή/και οποιεσδήποτε διαγνώσεις. Για τη διόρθωση του καταχωρισμένου φύλου απαιτείται πλήρης δικαιοπρακτική ικανότητα, με εξαίρεση τους ανήλικους που έχουν συμπληρώσει το 17^ο έτος της ηλικίας τους, εφόσον υπάρχει ρητή συναίνεση των ασκούντων τη γονική τους μέριμνα, και τους ανηλικούς που έχουν συμπληρώσει το 15^ο έτος της ηλικίας τους, εφόσον υπάρχει επιπλέον θετική γνωμάτευση διεπιστημονικής επιτροπής όπου μετέχουν επτά μέλη εκ των οποίων τα πέντε είναι γιατροί.

Πριν, κατά τη διάρκεια, αλλά και μετά την ψήφιση του νομοσχεδίου, το κλίμα, όπως απεικονίζεται από την ανάλυση των ΜΜΕ και των μέσων κοινωνικής δικτύωσης, φαίνεται να ήταν αρκετά τεταμένο. Για παράδειγμα, δελτίο του ANT1 ανέφερε ότι το θέμα που έχει «πυροδοτήσει αντιπαράθεση, θα συζητηθεί και στην Ιερά Σύνοδο», και ότι «η αλλαγή φύλου από ταμπού έγινε νομοθετημένη πρακτικότητα» (ΣΥΔ, 2017). Λίγες ημέρες αργότερα, η Ιερά Κοινότητα του Αγίου Όρους προέβη σε ανακοίνωση, σύμφωνα με την οποία «το προτεινόμενο νομοσχέδιο προκαλεί το αίσθημα της κοινωνίας, τορπιλίζει τον ιερό θεσμό της οικογένειας, έρχεται σε αντίθεση με τα χρηστά ήθη και την κοινή λογική και κυρίως καταστρέφει τον άνθρωπο» (Πεμπτούσια, 2017). Επίσης, χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί, μετά την ψήφιση του νομοσχεδίου, η τρανσφοβική ανάρτηση του πρώην ποδοσφαιριστή

Βασίλη Τσιάρτα στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, για την οποία είχε τότε καταδικαστεί από το Μονομελές Πλημμελειοδικείο Αθηνών. Η συγκεκριμένη απόφαση ήταν η πρώτη που εφάρμοσε τον αντιρατσιστικό νόμο ως προς την ταυτότητα φύλου (LiFO, 2022).

Το 2024, επτά χρόνια μετά την ψήφιση του νόμου για τη νομική αναγνώριση της ταυτότητας φύλου, στην έρευνα της διαΝΕΟσις *Τι πιστεύουν οι Έλληνες*, το 61,4% των Ελλήνων δηλώνει πως συμφωνεί με τη νομική αναγνώριση της ταυτότητας φύλου. Η μεταβολή στη συγκεκριμένη στάση είναι εντυπωσιακή, καθώς τον Δεκέμβριο του 2016 μόνο το 42,9% συμφωνούσε (διαΝΕΟσις, 2024). Τα συγκεκριμένα ποσοστά αναδεικνύουν τη δυναμική που έχει η νομική αλλαγή και τη σχέση της με την κοινωνική αλλαγή, η οποία είναι μία σχέση αλληλεξάρτησης. Εν ολίγοις, τα αιτήματα για κοινωνική αλλαγή αποτυπώνονται στον κανόνα δικαίου προκειμένου να ρυθμίζεται η εν κοινωνία συμβίωση των ανθρώπων –η οποία επιτυγχάνεται και μέσω της προστασίας των μειονοτήτων– και παράλληλα ο κανόνας δικαίου προσαρμόζεται, ως οφείλει, στις κοινωνικές αλλαγές (βλ. Τσάτσος, 2010· Roslan et al., 2021).

Αυτή η συνεχής διάδραση παρατηρείται και στην τροποποίηση του Ν. 4491/2017 που ακολούθησε, με τον Ν. 5089/2024, ο οποίος κατήργησε την παράγραφο 3 του άρθρου 3 σχετικά με την προϋπόθεση αγαμίας προκειμένου ένα άτομο να διορθώσει το καταχωρισμένο φύλο. Αυτό ήταν και ένα από τα βασικά αιτήματα της Κοινωνίας των Πολιτών, καθώς όσα άτομα ήταν παντρεμένα με τον προηγούμενο νόμο θα έπρεπε να προχωρήσουν σε διαζύγιο για να έχουν πρόσβαση στην αναγνώριση της ταυτότητας φύλου.

2.5 Απαγόρευση θεραπειών μεταστροφής

Πριν από τη νομική απαγόρευση των θεραπειών μεταστροφής, και συγκεκριμένα το 2021, δημοσιεύθηκε η Εθνική Στρατηγική για την Ισότητα των ΛΟΑΤΚΙ+, η οποία ακολούθησε την αντίστοιχη στρατηγική της ΕΕ για τα ΛΟΑΤΚΙ+ άτομα 2020-2025. Ο πρόεδρος της Επιτροπής της Στρατηγικής, Λίνος-Αλέξανδρος Σισιλιάνος, είχε δηλώσει: «Προσπαθήσαμε να είμαστε ρεαλιστές, να λαμβάνουμε υπ' όψιν την κοινωνία του σήμερα, αλλά συγχρόνως να προτείνουμε και ορισμένες τομές» (LiFO, 2021).

Την ίδια χρονιά, ο Αλέξης Πατέλης, διευθυντής του οικονομικού γραφείου του Πρωθυπουργού, είχε προχωρήσει σε δηλώσεις σχετικά με όλες τις νομοθετικές εξελίξεις για την προστασία των ΛΟΑΤΚΙ+: «Δρομολογούνται, για να νομοθετηθούν στις αρχές του έτους, σημαντικές παρεμβάσεις, όπως η απαγόρευση των χειρουργικών επεμβάσεων σε ίντερσεξ βρέφη [...]. Στο ίδιο μήκος κύματος θα ψηφιστεί και η απαγόρευση των “θεραπειών μεταστροφής”, πρακτικών που επιδιώκουν να αλλάξουν τον σεξουαλικό

προσανατολισμό και την ταυτότητα φύλου λεσβιών, ομοφυλόφιλων, αμφιφυλόφιλων και διεμφυλικών ατόμων [...]» (Πανταζόπουλος, 2021). Πράγματι, πολλές από τις δράσεις της στρατηγικής υλοποιήθηκαν, σύμφωνα με έναν απολογισμό που έκανε ο ίδιος σε συνέντευξή του το 2023: «Σε λίγο περισσότερο από ενάμιση χρόνο υλοποιήθηκαν πάνω από 17 δράσεις, πολλές εκ των οποίων ήταν εύλογα αιτήματα των ΛΟΑΤΚΙ+ συμπολιτών μας και είχαν καθυστερήσει αδικαιολόγητα» (Πατέλης, 2023). Επιπλέον, στα πλαίσια της Εθνικής Στρατηγικής για την Ισότητα των ΛΟΑΤΚΙ+ ατόμων, η ΕΚΔΔΑ υλοποίησε μια σειρά προγραμμάτων επιμόρφωσης με τίτλο «Διασφάλιση της ισότητας και των δικαιωμάτων στις ΛΟΑΤΚΙ+ κοινότητες στη δημόσια διοίκηση» το 2023 και το 2024 (ANTIVIRUS, 2023).

Όλες αυτές οι δράσεις υλοποιήθηκαν σταδιακά, ξεκινώντας από τις θεραπείες μεταστροφής, οι οποίες απαγορεύθηκαν με τροπολογία που κατατέθηκε στο Σχέδιο Νόμου «Υγεία για όλους». Πριν από τη συγκεκριμένη τροπολογία, η οργάνωση Orlando LGBT+ είχε συλλέξει μαρτυρίες από άτομα που υποβλήθηκαν σε «θεραπείες» μεταστροφής με σκοπό να αλλάξουν τον προσανατολισμό ή την ταυτότητα φύλου τους. Οι μαρτυρίες προέρχονταν από έφηβα και νεαρά ενήλικα άτομα και αφορούσαν κυρίως επαγγελματίες ψυχικής υγείας, πολύ λιγότερους γιατρούς άλλων ειδικοτήτων και 30 ιερείς, πνευματικούς, μοναχούς και θεολόγους, μεταξύ άλλων (Δήμος, 2022).

Η συγκεκριμένη τροπολογία δεν απασχόλησε ιδιαίτερα τα ΜΜΕ, σε σύγκριση με άλλες νομικές εξελίξεις του παρελθόντος, όπως η επέκταση του συμφώνου συμβίωσης ή η νομική αναγνώριση της ταυτότητας φύλου. Για παράδειγμα, στο YouTube υπάρχει μόνο ένα απόσπασμα από το κεντρικό δελτίο ειδήσεων του ANT1 με σχετικές μαρτυρίες (βλ. ΣΥΔ, 2022). Δύο χρόνια μετά την ψήφιση της τροπολογίας, το 2024, το ANTIVIRUS MAGAZINE παραπέμπει σε κείμενο της Εκκλησίας, όπου η ομοφυλοφιλία αναφέρεται ως «παρέκκλιση» και καλεί τους ανθρώπους να στραφούν σε εκείνη για τη «θεραπεία» τους (ANTIVIRUS, 2024a). Με αφορμή το συγκεκριμένο κείμενο, το Orlando LGBT+ τόνισε την ανεπάρκεια του νόμου ο οποίος δεν απαγορεύει εξολοκλήρου τις θεραπείες μεταστροφής, καθώς «μπορούν να γίνουν με τη συναίνεση του ατόμου [...] και επιτρέπει στην Εκκλησία το να διαφημίζει ελεύθερα τέτοιες πρακτικές, καθώς η διαφήμιση και προώθηση απαγορεύεται μόνο σε “επαγγελματίες”» (ANTIVIRUS, 2024a).

2.6 Απαγόρευση ιατρικών πράξεων και αγωγών σε ίντερσεξ παιδιά

Αν και οι επεμβάσεις «κανονικοποίησης» φύλου και αγωγές στα ίντερσεξ παιδιά απαγορεύτηκαν στην Ελλάδα το 2022, η πρώτη απόπειρα νομικής απαγόρευσής τους είχε γίνει το 2017 με το κείμενο που κατατέθηκε από τη Νομοπαρασκευαστική Επιτροπή στο υπουργείο Δικαιοσύνης, Διαφάνειας και Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, που περιείχε σχετική ρύθμιση στο άρθρο

7, και το οποίο δεν έφτασε ποτέ στη Βουλή (Πικραμένου, 2024). Συνεπώς, ο Ν. 4958/2022 και τα άρθρα 17-20 που αφορούσαν στα ίντερσεξ παιδιά, είναι η συνέχεια εκείνης της προσπάθειας, με κομβική διαφορά ότι το 2017 τα ίντερσεξ δικαιώματα είχαν συμπεριληφθεί σε νομοσχέδιο που αφορούσε τα τρανς άτομα και το 2022 συμπεριλήφθηκαν σε νομοσχέδιο που αφορούσε την υποβοηθούμενη αναπαραγωγή.

Τα άρθρα 17 έως 20 του Ν. 4958/2022 απαγορεύουν τις ιατρικές πράξεις και αγωγές που διενεργούνται σε ίντερσεξ παιδιά και μπορούν να πραγματοποιούνται μόνο σε ανήλικα ίντερσεξ άτομα που έχουν συμπληρώσει το 15^ο έτος της ηλικίας τους και μόνο με την ελεύθερη και ενημερωμένη τους συναίνεση. Προκειμένου να διενεργηθεί οποιαδήποτε μη αναγκαία για την υγεία ιατρική παρέμβαση, θα πρέπει προηγουμένως να έχει δοθεί άδεια με απόφαση του οικείου Ειρηνοδικείου, κατόπιν χορήγησης γνωμοδότησης μιας διεπιστημονικής επιτροπής που αποτελείται από ειδικούς εμπειρογνώμονες σε τέτοιου είδους ζητήματα. Επιπλέον, ο νόμος προβλέπει ποινή φυλάκισης τουλάχιστον έξι μηνών, απώλεια άδειας και χρηματική ποινή για γιατρούς που θα πραγματοποιούν επεμβάσεις σε ανήλικα ίντερσεξ άτομα χωρίς σχετική άδεια.

Αν και η Ελλάδα έγινε η πέμπτη ευρωπαϊκή χώρα που νομοθέτησε για την προστασία της σωματικής ακεραιότητας των ίντερσεξ ατόμων, αυτό που παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον είναι πως η νομική αλλαγή επιτεύχθηκε χωρίς να έχει προηγηθεί δημοσιότητα γύρω από τα ίντερσεξ ζητήματα, όπως έγινε με άλλες κοινότητες του ΛΟΑΤΚ+ κινήματος. Τα θέματα που προκύπτουν από τις επεμβάσεις «κανονικοποίησης» φύλου στα ίντερσεξ παιδιά έγιναν γνωστά στο κοινό, το 2019, με την ομιλία της Ρηνιώς Συμεωνίδου, που είναι μητέρα ίντερσεξ παιδιού αλλά χωρίς να είναι ίντερσεξ η ίδια (TEDx Talks, 2018).

Οι πρώτες συνεντεύξεις των ίντερσεξ ατόμων στην τηλεόραση και στο YouTube ακολούθησαν τη νομική αλλαγή καθώς πραγματοποιήθηκαν το 2024.²⁹ Θα πρέπει να σημειωθεί ότι ο όρος «χαρακτηριστικά φύλου» είχε ήδη προστεθεί σε διάφορους νόμους, όπως αναλύθηκε ήδη στις παραπάνω υποενότητες. Ωστόσο, παραμένει άγνωστο κατά πόσον αυτό έχει γίνει αντιληπτό ειδικά σε όσους καλούνται να εφαρμόσουν τον νόμο, εξαιτίας της περιορισμένης δημοσιότητας και πληροφόρησης σχετικά με τα ίντερσεξ ζητήματα. Η μειωμένη δημοσιότητα, η οποία περιορίζει σημαντικά και την ίντερσεξ ορατότητα, πιθανόν να οφείλεται στο ότι τα ίντερσεξ άτομα είναι η πιο «ευπαθής» ομάδα ανάμεσα στον ΛΟΑΤΚΙ

²⁹ Βλ. για παράδειγμα Δάφνη Σκαλιώνη (2024, Ιανουάριος 19). «Τα intersex άτομα στην Ελλάδα» στην εκπομπή «365 στιγμές» με τη Σοφία Παπαϊωάννου. EPTNEWS. <https://www.ertnews.gr/eidiseis/ellada/ta-intersex-atoma-stin-ellada-stin-ekpomp-365-stigmes-me-ti-sofia-papaiouannou/>

πληθυσμό (ILGA Europe, 2023), και στο ότι το ίντερσεξ κίνημα είναι πολύ νεότερο των ΛΟΑΤΚ+ κινήματων.

Αν και ο Ν. 4958/2022 (άρθρα 17-20) θεωρείται μια από τις καλύτερες πρακτικές παγκοσμίως (Πικραμένου, 2024), η Ελληνική Κοινότητα Ίντερσεξ αναφέρει πως ένα μεγάλο πρόβλημα του νόμου είναι ότι δεν προβλέπει ρύθμιση για τη νομική αναγνώριση φύλου για τα ίντερσεξ άτομα που επιθυμούν να αυτοπροσδιορίζονται εκτός του θηλυκού/αρσενικού διπόλου (Βουβάκη et al., 2023: 16). Επιπρόσθετα, οι ανησυχίες της οργάνωσης αφορούν και την εφαρμογή του νόμου, επισημαίνοντας ως σημαντικές προκλήσεις τα πολύ χαμηλά επίπεδα ευαισθητοποίησης και ενημέρωσης όσον αφορά τα ίντερσεξ θέματα και την απουσία μηχανισμού παρακολούθησης (Πικραμένου, 2024).

2.7 Ισότητα στον γάμο για τα ομόφυλα ζευγάρια

Το 2024, 16 χρόνια μετά από τους γάμους της Τήλου, ο Ν. 5089/2024 έδωσε πρόσβαση στον γάμο στα ομόφυλα ζευγάρια. Ο νόμος προβλέπει ρητά τη δυνατότητα σύναψης γάμου μεταξύ «δύο προσώπων διαφορετικού ή ίδιου φύλου», χωρίς όμως να έχει πλέον τον άφυλο χαρακτήρα που είχε παλαιότερα. Για παράδειγμα, ο Νόμος 1250/1982 στο άρθρο 1367 ανέφερε: «Ο γάμος τελείται είτε με τη σύγχρονη δήλωση των μελλονύμφων ότι συμφωνούν σ' αυτό (πολιτικός γάμος) είτε με ιερολογία». Ο Γρηγόρης Βαλλιανάτος σε συνέντευξή του το 2021 αναφέρει ότι «ο Αριστόβουλος Μάνεσης, που είχε την καλοσύνη να μου εμπιστευτεί το μυστικό, ήταν ότι είναι έτσι φτιαγμένος (ο νόμος) αναφερόμενος σε μελλονύμφους και συζύγους και όχι σε άνδρες, γυναίκες, που όταν έρθει το πλήρωμα του χρόνου, θα μπορούσε να συμπεριλαμβάνει και τα ζευγάρια τα ομόφυλα» (ANTIVIRUS MAGAZINE, 2021b). Όμως, ο άφυλος νόμος όσον αφορά στον πολιτικό γάμο δε λειτούργησε στο παρελθόν, καθώς η υπόθεση των γάμων της Τήλου κρίθηκε δικαστικά σε πρώτο βαθμό το 2009, σε δεύτερο βαθμό το 2011 και από τον Άρειο Πάγο, ο οποίος και επιβεβαίωσε την ακυρότητά τους, το 2017.

Η Λίνα Παπαδοπούλου, καθηγήτρια Συνταγματικού Δικαίου στη Νομική Σχολή του ΑΠΘ, τονίζει στην εφημερίδα ΤΑ ΝΕΑ (2024) ότι «κοινός ερμηνευτικός άξονας που διατρέχει όλο το νομοσχέδιο είναι, λοιπόν, η θεώρηση ότι το φύλο πρέπει να αποτελεί ένα χαρακτηριστικό που μόνον σε ελάχιστες και καλά θεμελιωμένες εξαιρέσεις μπορεί να παίζει κάποιο ρόλο στη μεταχείριση ενός προσώπου, και, πάντως, τέτοιες δεν είναι καταρχήν οι οικογενειακές σχέσεις». Συνεπώς, οι διατάξεις του Αστικού Κώδικα (ΑΚ) σχετικά με τις γονεϊκές σχέσεις θα πρέπει να ερμηνεύονται υπό αυτό το πρίσμα: «Οι σχετικές διατάξεις του ΑΚ πρέπει να ερμηνεύονται εφεξής –μετά την ψήφιση του νόμου– με τρόπο τέτοιο, ώστε η λέξη “ο σύζυγος” να ερμηνεύεται και ως “η σύζυγος”, αφού πλέον διάκριση ως προς το φύλο δεν θα μπορεί να γίνεται δεκτή» (Παπαδοπούλου, 2024).

Η ισότητα στον γάμο και στην υιοθεσία³⁰ ήταν μία από τις δράσεις της Εθνικής Στρατηγικής για την Ισότητα των ΛΟΑΤΚΙ+. Το 2023 ο Κυριάκος Μητσοτάκης είχε ανακοινώσει ότι «ο γάμος μεταξύ ομοφύλων θα προχωρήσει κάποια στιγμή [...]. Η ελληνική κοινωνία είναι πολύ πιο έτοιμη και ώριμη» (Η Ναυτεμπορική, 2023). Πράγματι, όσον αφορά την αποδοχή του γάμου των ομοφύλων, η πιο πρόσφατη έρευνα της διαΝΕΟσις *Τι Πιστεύουν οι Έλληνες 2024* έδειξε ότι υπάρχει σημαντική πρόοδος, καθώς το 2015 συμφωνούσε το 36,3% και το 2024 συμφωνεί το 60%. Αντίθετα, δεν έδειξε την αντίστοιχη πρόοδο στο θέμα της τεκνοθεσίας, δεδομένου ότι το 2015 συμφωνούσε το 21,3% και το 2024 το 35,8% (διαΝΕΟσις, 2024).

Το 2023 εκλέχθηκε για πρόεδρος της αντιπολίτευσης ο Στέφανος Κασσελάκης ο οποίος είναι ανοικτά ομοφυλόφιλος, επιβεβαιώνοντας και πάλι την τάση αποδοχής της κοινωνίας των ομοφύλων ζευγαριών. Ωστόσο, μια δήλωσή του σχετικά με την απόκτηση παιδιών απασχόλησε πολύ τα ΜΜΕ, π.χ. το OPEN, σε δελτίο ειδήσεων, αναφέρει: «Αντιδράσεις αλλά και μια πολύ έντονη δημόσια συζήτηση πυροδότησε η αναφορά του Στέφανου Κασσελάκη στην επιθυμία του ιδίου αλλά και του συντρόφου του να αποκτήσουν παιδιά μέσω παρένθετης μητέρας» (OPEN, 2023).

Αργότερα, ο σύμβουλος του Πρωθυπουργού για οικονομικά θέματα, Αλέξης Πατέλης δήλωσε σε συνέντευξή του ότι στη διαδικασία σχετικά με την ψήφιση του νομοσχεδίου για την ισότητα στον γάμο: «Μεγάλη ζημιά εντός εισαγωγικών έκανε ο πρόεδρος του ΣΥΡΙΖΑ κύριος Κασσελάκης ο οποίος σε μια συνέντευξή του [...] διατύπωσε την επιθυμία του να αποκτήσει δύο αγόρια [...]. Δεν υπάρχουν πολλά ανοικτά ομοφυλόφιλα δημόσια πρόσωπα στην Ελλάδα, οπότε πολλές φορές η συμπεριφορά και τα λόγια του ενός, πολύς κόσμος θα θεωρήσει ότι αντιπροσωπεύουν ολόκληρη την κοινότητα αυτή» (Athens Voice, 2024). Επίσης, πρόσθεσε ότι η συγκεκριμένη δήλωση οδήγησε σε έντονη δημόσια κριτική προς την κυβέρνηση για το θέμα της υποβοηθούμενης αναπαραγωγής, και για αυτό δεν υπήρξε καμία τροποποίηση στο ισχύον πλαίσιο (Athens Voice, 2024).

Το νομοσχέδιο αναρτήθηκε προς διαβούλευση στις 24 Ιανουαρίου 2024 για μία εβδομάδα. Έλαβε συνολικά 8.983 σχόλια, εκ των οποίων τα 4.086 αφορούσαν στο άρθρο 1 «Σκοπός», με την πλειοψηφία να κάνει λόγο για το ζήτημα της απόκτησης παιδιών από ομόφυλα ζευγάρια. Συγκριτικά, το 2015, τα σχόλια που αφορούσαν στην επέκταση του συμφώνου συμβίωσης ήταν μόνο 2.496. Είναι πιθανό αυτό να συνδέεται με τον «συμβολισμό» που μπορεί να έχει ο γάμος για την κοινωνία σε σχέση με το σύμφωνο συμβίωσης, παρότι πρακτικά έχουν όμοιες νομικές συνέπειες.

³⁰ Στη Στρατηγική αλλά και σε όλα τα ελληνικά νομικά κείμενα χρησιμοποιείται ο όρος «υιοθεσία». Τα τελευταία χρόνια υπάρχει προτίμηση στον όρο «τεκνοθεσία» καθώς είναι ουδέτερος ως προς το φύλο. Στο συγκεκριμένο κείμενο χρησιμοποιείται ο όρος «τεκνοθεσία», εκτός από τις περιπτώσεις που γίνεται άμεση αναφορά σε άλλες πηγές.

Όταν το νομοσχέδιο έφτασε στη Βουλή, οι συζητήσεις ήταν πολύ έντονες και υπήρχαν και πολλές ομοφοβικές δηλώσεις από εκπροσώπους των κομμάτων. Το ANTIVIRUS MAGAZINE αναφέρεται σε κάποια από τα ομοφοβικά σχόλια που έγιναν τότε: «Έντονα ομοφοβικά σχόλια έκανε ο πρόεδρος των Σπαρτιατών, Βασίλης Στίγκας, κατά τη διάρκεια της χθεσινής Ολομέλειας της Βουλής, υπό την ανοχή του προεδρείου του κοινοβουλίου» (ANTIVIRUS MAGAZINE, 2024b). Επίσης, είχε προηγηθεί και συγκέντρωση διαμαρτυρίας στο Σύνταγμα κατά του νομοσχεδίου με σύνθημα «Πατρίδα, θρησκεία, οικογένεια» (LiFO, 2024a· Πρώτο Θέμα, 2024· ΤΑ ΝΕΑ, 2024· Enikos.gr, 2024).

Παρά τις αντιδράσεις, το νομοσχέδιο ψηφίστηκε και ένα από τα κορυφαία αιτήματα της ΛΟΑΤΚΙ+ κοινότητας και κυρίως της ΛΟΑ+ κοινότητας ικανοποιήθηκε. Αν και το ΛΟΑ κίνημα έχει προηγηθεί ιστορικά των ΤΚΙ+ κινήματων, παρατηρείται μεγάλη χρονική καθυστέρηση στην επίτευξη της νομικής αλλαγής σε αντίθεση π.χ. με άλλα ΛΟΑΤΚΙ+ αιτήματα. Για παράδειγμα, για το τρανς κίνημα η νομική αλλαγή επήλθε (περίπου) επτά μόλις χρόνια μετά από την επίσημη οργάνωσή του. Αυτό αναδεικνύει τη δυσκολία της «κοινωνικής αποδοχής» των θεμάτων που αφορούν στον σεξουαλικό προσανατολισμό και ειδικά στο θέμα της απόκτησης παιδιών, όπως αναφέρεται παραπάνω. Τον Μάιο του 2024 τρία σωματεία προσέφυγαν στο Συμβούλιο της Επικρατείας και αμφισβήτησαν τη συνταγματικότητα του νόμου, προβάλλοντας ότι θίγεται (τροποποιείται) ο πυρήνας της οικογένειας (Στάθης, 2024), οπότε και αναμένονται περαιτέρω εξελίξεις.

3. Σύντομη ανασκόπηση των ΛΟΑΤΚΙ+ δικαιωμάτων στην ΕΕ

Όπως ήδη αναφέρθηκε στην προηγούμενη ενότητα, το γεγονός ότι η Ελλάδα είναι μέλος της Ευρωπαϊκής Ένωσης διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στο να γίνουν οι παραπάνω μεταρρυθμίσεις. Το ντοκιμαντέρ *Οι γάμοι της Τήλου* ξεκινάει με πλάνα από διαδήλωση στο Σύνταγμα, τον Σεπτέμβριο του 2008, υπέρ της νομιμότητας των γάμων που είχαν τελεστεί στην Τήλο. Ένα από τα συνθήματα είναι: «Ελλάδα μιμήσου σε κάτι καλό την Ευρώπη» (Ευαγγελίδης, 2022). Σε αρκετές από τις συνεντεύξεις που χρησιμοποιήθηκαν στις παραπάνω ενότητες, οι ομιλητές αναφέρονται στα μέτρα για την προστασία των ΛΟΑΤΚΙ+ δικαιωμάτων και τα συνδέουν με τον ευρωπαϊκό χαρακτήρα της Ελλάδας. Για παράδειγμα, στην ερώτηση «Τι κάνει την κοινωνία να ωριμάζει;» ο Παναγιώτης Ευαγγελίδης απαντά: «Η κοινωνία δεν είναι η ελληνική κοινωνία μόνη της, ανήκει στην Ευρώπη, ανήκει στον κόσμο, οπότε υπάρχει μια διάδραση κοινωνική [...]. Ανήκουμε και σε μία ένωση κρατών που λέγεται Ευρωπαϊκή Ένωση [...], το οποίο μας υποχρεώνει να δούμε τι γίνεται και δίπλα» (ΕΡΤ, 2024). Ο δε Γρηγόρης Βαλλιανάτος υπογραμμίζει το πώς η Ελλάδα έχει επηρεάσει τις εξελίξεις στην Ευρώπη, αναφερόμενος στην απόφαση του ΕΕΔΑ «Βαλλιανάτος κ.ά. κατά Ελλάδας» (βλ. **υποενότητα 2.2**): «Ήταν μία σημαδιακή νίκη διότι επηρέασε και το δίκαιο άλλων χωρών» (ANTIVIRUS MAGAZINE, 2021b).

Όντως, στο επίπεδο της ΕΕ, η απαγόρευση των διακρίσεων κατά των ΛΟΑΤΚΙ+ ατόμων και η προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων είναι προτεραιότητα και υλοποιείται μέσω της Συνθήκης της Ευρωπαϊκής Ένωσης, των Οδηγιών, της νομολογίας του Δικαστηρίου της ΕΕ, των Στρατηγικών αλλά και προγραμμάτων χρηματοδότησης της Κοινωνίας των Πολιτών και ερευνητικών προγραμμάτων.³¹ Όσον αφορά στο Συμβούλιο της Ευρώπης, πέραν από τη νομολογία του ΕΕΔΑ που διαδραματίζει ουσιαστικό ρόλο στην καταπολέμηση των διακρίσεων εις βάρος των ΛΟΑΤΚΙ+ ατόμων, η Επιτροπή Υπουργών του Συμβουλίου της Ευρώπης, η Κοινοβουλευτική Συνέλευση και το Κογκρέσο των Τοπικών και Περιφερειακών

³¹ Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τα δικαιώματα των ΛΟΑΤΚΙ+ ατόμων και την ΕΕ βλ. European Parliament (2022). *The rights of LGBTI people in the European Union*. [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2022/729426/EPRS_BRI\(2022\)729426_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2022/729426/EPRS_BRI(2022)729426_EN.pdf)

Αρχών έχουν συντάξει διάφορες θεμελιώδεις κατευθυντήριες γραμμές για τα ζητήματα που αντιμετωπίζουν τα ΛΟΑΤΚΙ+ άτομα.³²

Ταυτόχρονα, όμως, θα πρέπει να εξετάσουμε και κατά πόσον οι πολίτες της ΕΕ έχουν εμπιστοσύνη στον θεσμό και τι αντίκτυπο μπορεί να έχουν οι αλλαγές που προκύπτουν σε ευρωπαϊκό επίπεδο στην κοινωνία. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της έρευνας του Ευρωβαρόμετρου το 2022, υπάρχει μια τάση αύξησης της εμπιστοσύνης στους θεσμούς της ΕΕ τα τελευταία χρόνια: η θετική εικόνα της ΕΕ βρίσκεται πλέον στο 47%, το υψηλότερο επίπεδο της από το φθινόπωρο του 2009, ενώ το 36% των ερωτηθέντων έχει ουδέτερες απόψεις και το 16% αρνητικές απόψεις για την ΕΕ (European Commission, 2022). Σε εθνικό επίπεδο, η έρευνα της διαΝΕΟσις *Τι πιστεύουν οι Έλληνες 2024* έδειξε πως ο βαθμός εμπιστοσύνης των Ελλήνων στην ΕΕ είναι μέτριος (2,4 στα 5) με τον μεγαλύτερο βαθμό εμπιστοσύνης να συγκεντρώνεται στον θεσμό της οικογένειας: 4,3 στα 5 (διαΝΕΟσις, 2024).

Αναφορικά με τα ΛΟΑΤΚΙ+ άτομα, έκθεση του Ευρωβαρόμετρου δείχνει ότι η αποδοχή των ΛΟΑΤΚΙ+ ατόμων είναι σαφώς σε άνοδο σε όλες τις χώρες της ΕΕ, αποδεικνύοντας ότι ο ισχυρισμός ορισμένων κυβερνήσεων ότι εκπροσωπούν τη «βούληση της πλειοψηφίας του λαού» όταν λαμβάνουν μέτρα που προωθούν τις διακρίσεις σε βάρος των ΛΟΑΤΚΙ+ ατόμων, είναι αβάσιμος (European Commission, 2023). Επίσης, η έκθεση δείχνει ότι η αποδοχή είναι σημαντικά υψηλότερη μεταξύ των ανθρώπων που γνωρίζουν προσωπικά κάποιο άτομο από τη ΛΟΑΤΚΙ+ κοινότητα, αναδεικνύοντας τη σημασία της ορατότητας ως μέσο για την αποδοχή των ΛΟΑΤΚΙ+ (European Union, 2023). Αξίζει να αναφερθεί ότι τα συγκεκριμένα δεδομένα μπορούν ανά πάσα στιγμή να μεταβληθούν δεδομένου ότι, σύμφωνα με τις Talving & Vasilopoulou (2021), η σύνδεση μεταξύ της διαμόρφωσης στάσεων σε εθνικό και ευρωπαϊκό επίπεδο είναι αρκετά περίπλοκη, καθώς η δυναμική και η ένταση μπορεί να ποικίλλει με την πάροδο του χρόνου.

Παρά τις προσπάθειες στην Ευρώπη για την προστασία των ΛΟΑΤΚΙ+ δικαιωμάτων σε νομικό επίπεδο, στην πραγματικότητα παρατηρείται αύξηση της βίας κατά των ΛΟΑΤΚΙ+, όπως αναφέρθηκε ήδη και στο προηγούμενο κεφάλαιο. Με αφορμή αυτά τα περιστατικά, τον Μάιο του 2024, πριν από τις ευρωεκλογές, 18 από τα 27 κράτη-μέλη της ΕΕ δεσμεύτηκαν να συνεχίσουν να υπερασπίζονται τα δικαιώματα των ΛΟΑΤΚΙ+ (The Brussels Times with Belga, 2024). Ένα μήνα αργότερα, τα ακροδεξιά κόμματα κέρδισαν

³² Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με την προστασία του σεξουαλικού προσανατολισμού και της ταυτότητας φύλου βλ. Council of Europe (2016). *Combating Discrimination on Grounds of Sexual Orientation and Gender Identity, Council of Europe standards*. Council of Europe Publishing. <https://www.europewatchdog.info/wp-content/uploads/2016/11/CoE-Standards-LGBTI.pdf-2.pdf>

σημαντικά ποσοστά στις ευρωεκλογές και το μέλλον για την προστασία των ΛΟΑΤΚΙ+ δικαιωμάτων δείχνει αβέβαιο (ILGA Europe, 2024b).

Στις υποενότητες που ακολουθούν θα γίνει μια σύντομη παρουσίαση της κατάστασης των ΛΟΑΤΚΙ+ δικαιωμάτων σε δέκα χώρες της ΕΕ. Η επιλογή των συγκεκριμένων χωρών έγινε βάσει του πιο πρόσφατου χάρτη «Rainbow Map 2024», τον οποίο δημοσιεύει η ILGA Europe. Με βάση αυτό τον χάρτη, έχει γίνει η επιλογή των πέντε χωρών με την υψηλότερη βαθμολογία, και των πέντε χωρών με τη χαμηλότερη. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι αυτός ο χάρτης δίνει απλώς μια γενική εικόνα της κατάστασης στην ΕΕ και δεν την αντικατοπτρίζει πλήρως. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρουν οι Ammaturo και Sloomaeckers (2024), ο χάρτης της ILGA Europe δημιουργεί έναν συγκεκριμένο κόσμο βασιζόμενο αποκλειστικά σε νομικούς δείκτες και αυτό μπορεί να οδηγήσει σε παρανόηση, μερικές φορές ακόμη και σε παραπλανητική περιγραφή των πραγματικών βιωμάτων και εμπειριών των ΛΟΑΤΚΙ+ ατόμων.

3.1 Χώρες που έχουν εισαγάγει ρυθμίσεις για την προστασία των ΛΟΑΤΚΙ+

Μάλτα

Το Σύνταγμα της Μάλτας απαγορεύει τις διακρίσεις με βάση τον σεξουαλικό προσανατολισμό και την ταυτότητα φύλου από το 2014. Το 2015 ο νόμος «Gender Identity, Gender Expression and Sex Characteristics Act (GIGESC Act)» διασφάλισε την πρόσβαση των τρανς ατόμων στη νομική αναγνώριση φύλου χωρίς να υποβάλλονται σε χειρουργικές επεμβάσεις και θεραπείες και διάγνωση για την ψυχική τους υγεία. Επίσης, απαγόρευσε τις επεμβάσεις «κανονικοποίησης» φύλου στα ίντερσεξ άτομα και εισήγαγε τον δείκτη φύλου «X» στα δημόσια έγγραφα και στα διαβατήρια. Το 2017 ο γάμος των ομόφυλων ζευγαριών έγινε νόμιμος με τον νόμο «Marriage Act and other Laws (Amendment) Act», αντικαθιστώντας τον ετεροκανονικό ορισμό του γάμου με γλώσσα ουδέτερη ως προς το φύλο (Equaldex, n.d., *LGBT Rights in Malta*). Η τεκνοθεσία από ομόφυλα ζευγάρια ήταν νόμιμη ήδη από το 2014. Σε έρευνα του 2015, το 77% των πολιτών της Μάλτας υποστήριζε ότι τα ΛΟΑ άτομα πρέπει να έχουν ίσα δικαιώματα, ενώ το 2019 το 42% θεωρούσε ότι γίνονται διακρίσεις με βάση την ταυτότητα φύλου, και το 38% ότι γίνονται διακρίσεις με βάση τον σεξουαλικό προσανατολισμό (Equaldex, n.d., *LGBT Rights in Malta*). Όλες οι παραπάνω μεταρρυθμίσεις έχουν προκύψει κυρίως από το 2011 και μετά, όταν έγινε δημοψήφισμα προκειμένου να νομιμοποιηθεί το διαζύγιο που έως τότε απαγορευόταν. Τότε, υπήρξε μια στροφή, ιδιαίτερα στη νεότερη γενιά, η οποία θεώρησε ότι πρέπει να αντιμετωπιστούν και άλλα κοινωνικά ζητήματα. Ωστόσο, τα δικαιώματα των γυναικών είναι ακόμη περιορισμένα, για παράδειγμα η Μάλτα ακόμη απαγορεύει τις αμβλώσεις (Branford, 2016).

Ισλανδία

Η Ισλανδία απαγορεύει τις διακρίσεις στην εργασία με βάση τον σεξουαλικό προσανατολισμό και την ταυτότητα φύλου από το 1996. Η τεκνοθεσία από ομόφυλα ζευγάρια νομιμοποιήθηκε το 2006 και ο γάμος επιτρέπεται για τα ομόφυλα ζευγάρια από το 2010 (Equaldex, n.d., *LGBT Rights in Iceland*). Όλες οι μορφές διακρίσεων, άμεσες ή έμμεσες, με βάση το φύλο, απαγορεύονται με τον νόμο «Act on Equal Status and Equal Rights Irrespective of Gender no. 150/2020». Ο όρος «φύλο» στον νόμο σημαίνει γυναίκες, άνδρες και πρόσωπα των οποίων το φύλο είναι καταχωρημένο ως ουδέτερο στα μητρώα της Ισλανδίας σύμφωνα με τον νόμο «Act on Gender Autonomy no. 80/2019» (Government of Iceland, n.d.). Σχετικά με την καταχώρηση φύλου, ο νόμος εξασφαλίζει το δικαίωμα σε κάθε άτομο, από την ηλικία των 15 ετών να αλλάξει το φύλο του στα μητρώα, ενώ υποχρεώνει τους δημόσιους και ιδιωτικούς φορείς που καταχωρίζουν το φύλο να προβλέπουν τη δυνατότητα καταχώρισης ως ουδέτερο (Government of Iceland, n.d.). Ο νόμος του 2019 προστατεύει το δικαίωμα των ίντερσεξ παιδιών στη σωματική ακεραιότητα και στην αυτοδιάθεση και τους εξασφαλίζει πρόσβαση στην καλύτερη δυνατή υγειονομική περίθαλψη ανά πάσα στιγμή. Σύμφωνα με κοινωνιολογική έκθεση του Danish Institute for Human Rights, σε γενικές γραμμές η στάση των πολιτών είναι θετική απέναντι στα ΛΟΑΤ άτομα και αυτό αποδεικνύεται από το γεγονός ότι είναι η πρώτη χώρα στον κόσμο που έχει εκλέξει ανοικτά λεσβία πρωθυπουργό, τη Jóhanna Sigurðardóttir (The Danish Institute for Human Rights, 2010: 5).

Βέλγιο

Οι διακρίσεις κατά των ΛΟΑΤ ατόμων έχουν απαγορευθεί στο Βέλγιο από το 2003 (Equaldex, n.d., *LGBT rights in Belgium*). Ο πολιτικός γάμος για τα ομόφυλα ζευγάρια είναι νόμιμος από το 2003 σύμφωνα με το άρθρο 143 του Αστικού Κώδικα (Code Civil), και η τεκνοθεσία επιτρέπεται από το 2006 (Equaldex, n.d., *LGBT rights in Belgium*). Από το 2018 επιτρέπεται η νομική αναγνώριση φύλου στα τρανς άτομα χωρίς να υποβάλλονται σε χειρουργικές επεμβάσεις και θεραπείες, αλλά οι επεμβάσεις «κανονικοποίησης» φύλου στα ίντερσεξ άτομα δεν έχουν απαγορευτεί ακόμη (Equaldex, n.d., *LGBT rights in Belgium*). Έρευνα που διεξήχθη από το Πανεπιστήμιο της Γάνδης και την οργάνωση Transgender Inforunt δείχνει ότι ένα στα τρία άτομα της φλαμανδικής ΛΟΑΤΚΙ+ κοινότητας έχει βιώσει σωματική βία τα τελευταία δύο χρόνια. Το 93% όσων ερωτήθηκαν, ανέφεραν λεκτική ή ψυχολογική βία, και 7 στα 10 άτομα αποκαλύπτουν ότι κάποια στιγμή είχαν σκεφτεί σοβαρά να βάλουν τέλος στη ζωή τους (Burgwal et al., 2023).

Δανία

Το 1996 απαγορεύτηκαν οι διακρίσεις με βάση τον σεξουαλικό προσανατολισμό και το 2012 επιτράπηκε ο γάμος ανεξαρτήτως φύλου. Πριν από το 2012, ο γάμος ίσχυε μόνο για τα ετερόφυλα ζευγάρια, ενώ τα ομόφυλα ζευγάρια μπορούσαν να συνάψουν σύμφωνο συμβίωσης από το 1989 (Denmark.dk, Denmark – a very LGBT+ friendly country). Το 2014 η Δανία ήταν η πρώτη χώρα στην Ευρώπη και η τρίτη χώρα στον κόσμο που επέτρεψε τη νομική αναγνώριση ταυτότητας φύλου χωρίς τα τρανς άτομα να υποβάλλονται σε χειρουργικές επεμβάσεις και θεραπείες και διάγνωση για την ψυχική τους υγεία (Denmark.dk, n.d.). Παρόλα αυτά, οι επεμβάσεις «κανονικοποίησης» φύλου στα ίντερσεξ άτομα δεν έχουν ακόμη απαγορευτεί. Σε έρευνες που έχουν γίνει σχετικά με την κοινή γνώμη και τα ΛΟΑΤΚΙ+ ζητήματα, το 97,5% των Δανών αποδέχεται τα ομοφυλόφιλα άτομα ως γείτονες, το 90% συμφωνεί με τις ομόφυλες σχέσεις και το 75% υποστηρίζει τη νομική αναγνώριση ταυτότητας φύλου για τα τρανς άτομα (Equaldex, n.d., *LGBT Rights in Denmark*).

Ισπανία

Οι διακρίσεις κατά των ΛΟΑΤ ατόμων στην Ισπανία απαγορεύονται από το 1995, και από το 2022 η ισπανική νομοθεσία απαγορεύει τις διακρίσεις λόγω σεξουαλικού προσανατολισμού, ταυτότητας φύλου, «κατάστασης HIV» και «οποιασδήποτε άλλης προσωπικής ή κοινωνικής κατάστασης ή περιστασης» στην εργασία και την παροχή αγαθών και υπηρεσιών (Equaldex, n.d., *LGBT Rights in Spain*). Τον Ιούλιο του 2005, η Ισπανία έγινε η τρίτη χώρα στον κόσμο που νομιμοποίησε τους γάμους ομόφυλων ζευγαριών, μετά την Ολλανδία και το Βέλγιο. Ο νόμος επιτρέπει επίσης στα ομόφυλα ζευγάρια να τεκνοθετούν (Equaldex, n.d., *LGBT Rights in Spain*). Το 2023, ο νόμος για τα τρανς άτομα (Ley Trans) επέτρεψε τη νομική αναγνώριση ταυτότητας φύλου χωρίς τα τρανς άτομα να υποβάλλονται σε χειρουργικές επεμβάσεις και θεραπείες και διάγνωση για την ψυχική τους υγεία, και απαγόρευσε τις επεμβάσεις «κανονικοποίησης» φύλου στα ίντερσεξ άτομα (Equaldex, n.d., *LGBT Rights in Spain*). Το 2020 δημοσιεύτηκε μελέτη για τις στάσεις σχετικά με τα ΛΟΑΤ ζητήματα και τον σεξισμό σε άτομα που σπουδάζουν ψυχολογία στην Ισπανία. Η έρευνα έδειξε ότι σε γενικές γραμμές οι ομάδες των ανδρών και των ετεροφυλόφιλων ατόμων είχαν υψηλότερα ποσοστά αρνητικής στάσης και χαμηλότερες βαθμολογίες αποδοχής, επιβεβαιώνοντας βιβλιογραφία που υπάρχει σχετικά με τον κοινωνικό και ιδεολογικό συντηρητισμό στην Ισπανία (López-Sáez et al., 2020).

3.2 Χώρες που αντιτίθενται στην προστασία των ΛΟΑΤΚΙ+

Πολωνία

Το 2010 απαγορεύτηκαν οι διακρίσεις στην εργασία και την απασχόληση με βάση τον σεξουαλικό προσανατολισμό (Equaldex, n.d., *LGBTQ rights in Poland*) και αυτό είναι έως τώρα το μόνο πλαίσιο που ουσιαστικά προστατεύει τα ΛΟΑΤΚΙ+ άτομα στην Πολωνία. Στις 26 Μαρτίου 2019 ο νομός Świdnick, μια περιοχή περίπου 70.000 κατοίκων στην ανατολική Πολωνία, ήταν ο πρώτος που ενέκρινε ψήφισμα σύμφωνα με το οποίο δήλωνε ότι είναι «απαλλαγμένος από την ιδεολογία των ΛΟΑΤ» και δεσμεύτηκε να αποτρέψει «τη σεξουαλικοποίηση των παιδιών» στα σχολεία μέσω της «ομοφυλοφιλικής προπαγάνδας». Ακολούθησαν άλλα 105 ψηφίσματα από άλλους νομούς, τα οποία όμως δεν είναι πλέον σε ισχύ, καθώς η ΕΕ δήλωσε ότι θα διέκοπτε χρηματοδοτήσεις που λαμβάνει η Πολωνία (Notes from Poland, 2023). Σύμφωνα με έκθεση του Pew Research Centre για την ομοφυλοφιλία που δημοσιεύτηκε το 2020, το ποσοστό των ανθρώπων που δηλώνουν ότι αποδέχονται την ομοφυλοφιλία αυξήθηκε κατά 5 μονάδες μεταξύ 2013 και 2019 – από 42%, σε πάνω από 47% (Roushter & Kent, 2020).

Ρουμανία

Η ομοφυλοφιλία είναι νόμιμη στη Ρουμανία από το 2001, αλλά δεν αναγνωρίζονται οι γάμοι και τα σύμφωνα συμβίωσης από ομόφυλα ζευγάρια, με εξαίρεση τους γάμους ομόφυλων ζευγαριών από το εξωτερικό. Οι διακρίσεις με βάση τον σεξουαλικό προσανατολισμό και την ταυτότητα φύλου απαγορεύονται στον Ποινικό Κώδικα στους τομείς της στέγασης, της απασχόλησης και της στρατιωτικής θητείας. Η αλλαγή φύλου είναι νόμιμη, αλλά οι διαδικασίες για να επιτευχθεί είναι πολύ σύνθετες (Equaldex, n.d., *LGBT rights in Romania*). Σύμφωνα με έρευνα του 2023, το 48% όσων ερωτήθηκαν αντιτίθεται στην τεκνοθεσία από τα ομόφυλα ζευγάρια, ενώ το 50% υποστηρίζει τον γάμο των ομόφυλων ζευγαριών (Equaldex, n.d., *LGBT rights in Romania*).

Βουλγαρία

Το Σύνταγμα ορίζει τον γάμο ως «γάμο μεταξύ ενός άνδρα και μιας γυναίκας» και τα ομόφυλα ζευγάρια εξαιρούνται από την απόλαυση θεμελιωδών δικαιωμάτων. Σε τροποποιήσεις του νόμου για την προστασία από την ενδοοικογενειακή βία το 2022, το κοινοβούλιο όρισε τις «στενές σχέσεις» ως σχέσεις μόνο μεταξύ ατόμων του αντίθετου φύλου. Ωστόσο, έχουν θεσπιστεί αυστηρότερες ποινές για τα ομοφοβικά εγκλήματα, μετά από τροποποιήσεις του Ποινικού Κώδικα τον Ιούλιο του 2023 για την επιβολή κυρώσεων στα εγκλήματα μίσους με κίνητρο τον σεξουαλικό

προσανατολισμό του θύματος (Metodieva, 2024). Την ίδια χρονιά, ΛΟΑΤΚΙ+ οργανώσεις εκπαίδευσαν αστυνομικούς και εισαγγελείς για την αντιμετώπιση εγκλημάτων μίσους κατά των ΛΟΑΤΚΙ+ ατόμων (Metodieva, 2024). Σε έρευνα του 2023, το 53% όσων ερωτήθηκαν θεωρούσαν τα θέματα ΛΟΑΤΚΙ+ ως μια «ανήθικη ιδεολογία» και το 71% δε συμφωνούσε με τις ομόφυλες σχέσεις (Equaldex, n.d., *LGBT Rights in Bulgaria*).

Λετονία

Το 2005 έγινε αναθεώρηση του Συντάγματος για να οριστεί ότι ο γάμος επιτρέπεται μόνο μεταξύ ενός άνδρα και μιας γυναίκας, και το 2013 η Βουλή ψήφισε το νομοσχέδιο για το σύμφωνο συμβίωσης για τα ομόφυλα ζευγάρια (Sytas & Laizans, 2023). Οι διακρίσεις απαγορεύονται μόνο με βάση τον σεξουαλικό προσανατολισμό από το 2006, ενώ τα τρανς άτομα μπορούν να αλλάξουν το φύλο τους στα δημόσια έγγραφα μετά από χειρουργική επέμβαση (Equaldex, n.d., *LGBT Rights in Latvia*). Σε έρευνα του 2016, το 70% διαφωνούσε με την αποδοχή της ομοφυλοφιλίας από την κοινωνία, ενώ το 2023 το 46% διαφωνούσε με την αποδοχή των δικαιωμάτων των ΛΟΑΤΚΙ+ ατόμων (Equaldex, n.d., *LGBT Rights in Latvia*).

Λιθουανία

Η ομοφυλοφιλία είναι νόμιμη στη Λιθουανία από το 1993, αλλά δεν αναγνωρίζονται οι γάμοι και η τεκνοθεσία μεταξύ ατόμων του ίδιου φύλου. Μόνο οι γάμοι των ομόφυλων ζευγαριών στο εξωτερικό αναγνωρίζονται από τη λιθουανική νομοθεσία. Οι διακρίσεις με βάση το φύλο και τον σεξουαλικό προσανατολισμό απαγορεύονται στους τομείς της στέγασης, της εργασίας και της στρατιωτικής θητείας (Equaldex, n.d., *LGBT Rights in Lithuania*). Από το 2022, τα τρανς άτομα που θέλουν να αλλάξουν το όνομά τους ή/και το φύλο τους μπορούν να το κάνουν νόμιμα χωρίς χειρουργική επέμβαση, αλλά θα πρέπει να προσκομίσουν πιστοποιητικό από λιθουανικό ή ευρωπαϊκό ίδρυμα υγειονομικής περίθαλψης για «διαγνωσμένη διεμφυλικότητα» (Equaldex, n.d., *LGBT Rights in Lithuania*). Σε έρευνα του 2023, το 60% όσων ερωτήθηκαν διαφωνούσε με την αποδοχή των ΛΟΑΤΚΙ+ δικαιωμάτων, ενώ το 2020 το 67,3% διαφωνούσε με την απόκτηση παιδιών από ομόφυλα ζευγάρια (Equaldex, n.d., *LGBT Rights in Lithuania*).

4. Συμπεράσματα

Η ΛΟΑΤΚΙ+ νομική αλλαγή στην Ελλάδα ξεκίνησε επίσημα το 2014 και κορυφώθηκε τα τελευταία χρόνια με μια σειρά μεταρρυθμίσεων. Το γεγονός ότι η αρχή του κινήματος εκτιμάται κάποιες δεκαετίες νωρίτερα, στα τέλη της δεκαετίας του '70, μαρτυράει την περίπλοκη φύση της νομικής μεταρρύθμισης, με καθοριστικό τον ρόλο των πολιτικών θεσμών και της στρατηγικής συνηγορίας των κινήματων. Η ανάλυση των πολιτικών και οικονομικών συνθηκών στις οποίες προέκυψαν οι ΛΟΑΤΚΙ+ νομικές εξελίξεις υπογραμμίζει τη σημασία της οικονομικής και πολιτικής σταθερότητας αλλά και της παρουσίας πολιτικής βούλησης προκειμένου να επιτευχθούν οι νομικές αλλαγές. Τα στοιχεία που προέκυψαν από τις κοινωνιολογικές μελέτες σχετικά με την κοινή γνώμη δείχνουν ότι οι «τάσεις» στην κοινωνία είναι ρευστές. Συνεπώς, δεν μπορούμε να συμπεράνουμε ότι η νομική αλλαγή επηρεάζει πάντα τις κοινωνικές στάσεις, αλλά ούτε ότι αυτή προκύπτει όταν η κοινωνία θεωρείται «έτοιμη». Άλλο ένα σημαντικό στοιχείο είναι ότι η επιτυχία της νομικής αλλαγής κρίνεται από την αποτελεσματική της εφαρμογή καθώς η ψήφιση ενός νομοσχεδίου δεν αρκεί.

Τα ευρήματα της παρούσας μελέτης έδειξαν ότι το αδύναμο σημείο σχεδόν όλων των μεταρρυθμίσεων των τελευταίων χρόνων είναι η αναποτελεσματική εφαρμογή. Αυτή η αδυναμία φαίνεται να οφείλεται πρώτον στο γεγονός ότι η νομοπαρασκευαστική διαδικασία έχει έναν έντονο πολιτικό χαρακτήρα, με αποτέλεσμα πολλά νομικά κείμενα να καταλήγουν «ελλιπή», καθώς πρωταρχικός στόχος κατά την παραγωγή τους είναι αποκλειστικά η ψήφισή τους στη Βουλή. Δεύτερον, η μελέτη αναδεικνύει και τον κρίσιμο ρόλο των κοινωνικών παραγόντων, συμπεριλαμβανομένης της ευαισθητοποίησης του κοινού αλλά και της έγκυρης και συνεχούς πληροφόρησής του για τα ΛΟΑΤΚΙ+ ζητήματα. Η απουσία εκπαιδευτικών προγραμμάτων σε συνδυασμό με την περιορισμένη ορατότητα των ΛΟΑΤΚΙ+ και την παραπληροφόρηση που πολλές φορές υπάρχει στα ΜΜΕ αποτελούν τροχοπέδη για την εφαρμογή όλων των παραπάνω μεταρρυθμίσεων. Άλλες προκλήσεις σχετίζονται με την πολυδιάστατη φύση των ΛΟΑΤΚΙ+ θεμάτων, η οποία απαιτεί διεπιστημονικές έρευνες και διατομεακή συνεργασία.

Τέλος, η παρούσα μελέτη επαληθεύει ότι ο ρόλος της ΕΕ και του Συμβουλίου της Ευρώπης ήταν καθοριστικός προκειμένου να επιτευχθεί η ΛΟΑΤΚΙ+ νομική αλλαγή στην Ελλάδα. Θα πρέπει, όμως, να ληφθεί υπ' όψιν ότι καθώς στις μέρες μας υπάρχει έντονη αύξηση της αντι-ΛΟΑΤΚΙ+ στάσης στην Ευρώπη, οι μεταρρυθμίσεις που πραγματοποιήθηκαν στην Ελλάδα είναι ιδιαίτερα κρίσιμες και θα συνεχίσουν να διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο στην πορεία της προστασίας των ΛΟΑΤΚΙ+ δικαιωμάτων σε ευρωπαϊκό –ενδεχομένως και σε παγκόσμιο– επίπεδο.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσσον

Αθανασόπουλος, Π. (2014). *Επιτέλους αντιρατσιστικός νόμος*. <https://www.metarithmisi.gr/content/epitelous-antiratsistikos-nomos-27594>

Απέργη-Κωνσταντινίδη, Α. (2023). *ΛΟΑΤΚΙ+φοβία – Οι προκλήσεις αναφορικά με τη ρητορική μίσους*. Heinrich Böll Stiftung. <https://gr.boell.org/el/2023/09/05/loatkifobia-oi-prokliseis-anaforika-me-ti-ritoriki-misoys>

Βουβάκη, Β., Πικραμένου, Ν., Συμεωνίδου, Ε., & Συμεωνίδης, Φ. (2023). *Ρητορική μίσους κατά των ίντερσεξ ατόμων στην Ελλάδα*. Intersex Greece.

Γαζάκης, Α., Σύρρη, Α.Δ., & Τάκης, Χ.Α. (2014). *Ρατσισμός και Διακρίσεις στην Ελλάδα Σήμερα*. Heinrich Böll Stiftung.

Γεωργιάδου, Β. (2019). *Η κατάσταση της Άκρας Δεξιάς στην Ελλάδα: Ιστορικό φόντο και πρόσφατες εξελίξεις*. Friedrich-Ebert-Stiftung. <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/athen/15843.pdf>

Γιαννούλης, Π. (2023). *Η ιστορία του Ελληνικού ΛΟΑΤΚΙ+ κινήματος και η μάχη κατά της ομοφοβίας*. What Politics Means. <https://whatpoliticsmeans.com/2023/05/23/%CE%BB%CE%BF%CE%B1%CF%84%CE%BA%CE%B9/>

Δήμος, Η. (2022, Ιούνιος 17). «Θεραπείες» μεταστροφής ή κοινά βασανιστήρια; Οι ελλείψεις στον νόμο και οι συγκλονιστικές μαρτυρίες. News 24/7. <https://www.news247.gr/ellada/therapeies-metastrofis-i-koina-vasanistiria-oi-elleipseis-ston-nomo-kai-oi-sigklonistikes-martiries/>

διαΝΕΟσις & Ερευνητικό Πανεπιστημιακό Ινστιτούτο Εφαρμοσμένων Οικονομικών & Κοινωνικών Επιστημών Πανεπιστημίου Μακεδονίας (2016). *Τι Πιστεύουν οι Έλληνες για τη Δημοκρατική Συμμετοχή & τους Θεσμούς*. διαΝΕΟσις. https://www.dianeosis.org/wp-content/uploads/2016/07/ti_pisteuoun-oi-ellines-politiki-new-1.pdf

διαΝΕΟσις (2024). *Τι πιστεύουν οι Έλληνες 2024 – Μέρος Α'*. https://www.dianeosis.org/wp-content/uploads/2024/10/TPE2024_A_Version_03.10.24.pdf

Δίκτυο Καταγραφής Περιστατικών Ρατσιστικής Βίας (2020). *Ετήσια Έκθεση 2020*. https://www.unhcr.org/gr/wp-content/uploads/sites/10/2021/05/GR_ETHSIA_EKTHESH.pdf

Εθνική Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου – ΕΕΔΑ (2015). *Δι-εμφυλικά Άτομα και Νομική Αναγνώριση της Ταυτότητας Φύλου*. https://www.nchr.gr/images/pdf/apofaseis/diakriseis/EKTHESI_Nomiki%20anagnorisi%20taytotitas%20fylou.pdf

ΕΛΣΤΑΤ (2023). *Στοιχεία Φυσικής Κίνησης Πληθυσμού: 2022*. <https://www.statistics.gr/documents/20181/3a2748aa-9f4c-a4fa-76b1-2c14348eaa19>

ΕΡΤ ΑΕ (2024, Ιανουάριος 26). *Ο Παναγιώτης Ευαγγελίδης, σκηνοθέτης του ντοκιμαντέρ «Οι γάμοι της Τήλου» στο «Στούντιο 4»* [βίντεο]. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=MdjKZ76ZNf0>

Ευαγγελίδης, Π. (Σκηνοθέτης). (2022). *Οι Γάμοι της Τήλου* [ντοκιμαντέρ]. <https://www.youtube.com/watch?v=Z5j-AlrKQSk>

Η Καθημερινή (2024α, Φεβρουάριος 17). *Διεθνή ΜΜΕ για γάμο ομοφύλων: «Ελλάδα, η πρώτη ορθόδοξη χώρα που τον νομιμοποιεί»*. <https://www.kathimerini.gr/world/562885333/diethni-mme-gia-gamo-omofylon-ellada-i-proti-orthodoxi-chora-poy-ton-nomimopoiei/>

Η Καθημερινή (2024β, Μάρτιος 10). *Newsroom, Θεσσαλονίκη: 21 συλλήψεις για την επίθεση σε τρανς άτομα (βίντεο)*. <https://www.kathimerini.gr/society/562926004/thessaloniki-21-syllipseis-gia-tin-epithesi-se-trans-atoma-vinteo/>

Η Ναυτεμπορική (2023, Ιούλιος 5). *Κ. Μητσotάκης: Οι γάμοι των ομόφυλων ζευγαριών θα προχωρήσουν και στην Ελλάδα*. <https://www.naftemporiki.gr/politics/1490645/k-mitsotakis-meros-tis-stratigikis-mas-oi-gamoi-ton-omofylon-zeygarion/>

Μανδραβέλης, Π. (2020, Οκτώβριος 18). *Η ιστορία του αντιρατσιστικού. Η Καθημερινή*. <https://www.kathimerini.gr/opinion/561121816/i-istoria-toy-antiratsistikoy/>

Νάτση, Δ., & Παπά, Θ. (2019). *Η νομοθετική αντιμετώπιση των έμφυλων διακρίσεων στην Ελλάδα*. Heinrich Böll Stiftung.

Παναγιωτόπουλος, Π. (2016). *Τι πιστεύουν οι (Νέοι) Έλληνες: Ασαφής ιδιαιτερότητα, ρευστή ενηλικίωση*. διαΝΕΟσις. https://www.dianeosis.org/wp-content/uploads/2017/10/%CE%A4%CE%A0%CE%95_2016_Panagiotopoulos.pdf

Πανταζόπουλος, Γ. (2021, Δεκέμβριος 12). Αλέξης Πατέλης: «Έχουμε μπερδέψει τον ακτιβισμό με τις κομματικές δράσεις». LiFO. <https://www.lifo.gr/now/politics/alexis-patelis-ehoyme-mperdepsei-ton-aktibismo-me-tis-kommatikes-drasesis>

Παπαδοπούλου, Λ. (2024, Ιανουάριος 26). Επέκταση της έμφυλης ισότητας στην οικογένεια. *ΤΑ ΝΕΑ*.

Πατέλης, Α., (2023, Μάρτιος 17). Εθνική Στρατηγική για την Ισότητα των ΛΟΑΤΚΙ+. Δύο χρόνια μετά. Athens Voice. <https://www.athensvoice.gr/epikairotita/politiki-oikonomia/793512/ethniki-stratigiki-gia-tin-isotita-ton-loatki-duo-hronia-meta/>

Πεμπτουσία (2017, Οκτώβριος 17). Η Ιερά Κοινότητα του Αγίου Όρους και η Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος για την αλλαγή φύλου. <https://www.pemptousia.gr/2017/10/iera-kinotita-tou-agiou-orous-ke-i-dis-tis-ekklisias-tis-ellados-gia-tin-allagi-filou/>

Πικραμένου, Ν. (2024). Ίντερσεξ ακτιβισμός και νομική αλλαγή στην Ελλάδα. Άρθρα 17 έως 20 του Νόμου 4958/2022. constitutionalism.gr. <https://www.constitutionalism.gr/intersex-aktivismos-kai-nomiki-allagi-stin-ellada/>

Πικραμένου, Ν., & Καραστεργίου, Α. (2024). Εισαγωγή στο queer: ένας οδηγός για άτομα που ασχολούνται με τη νομική επιστήμη [Βιβλιογραφικός Οδηγός]. Κάλλιπος, Ανοικτές Ακαδημαϊκές Εκδόσεις. <http://dx.doi.org/10.57713/kallipos-999>

Πρώτο Θέμα, (2024, Φεβρουάριος 15). Συγκέντρωση στο Σύνταγμα με Αγία Γραφή και θυμιατά κατά του νομοσχεδίου για τα ομόφυλα ζευγάρια – Δείτε φωτογραφίες. <https://www.protothema.gr/greece/article/1467043/sugedrosi-sto-sudagma-kata-tou-nomoshediou-gia-ta-omofula-zeugaria-deite-fotografies/>

Σεφέρου, Μ. (2013α, Μάιος 5) Δρακόντειος αντιρατσιστικός νόμος [βίντεο]. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=7ajF86GH5Rc>

Σεφέρου, Μ. (2013β, Ιούλιος 21). Στα χέρια των αρχηγών ο αντιρατσιστικός νόμος [βίντεο]. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=vjJNo2fiNzA>

Στάθης, Π. (2024, Μάιος 13) Το ΣτΕ καλείται να κρίνει την πρώτη προσφυγή κατά του γάμου ομόφυλων ζευγαριών. Capital.gr. <https://www.capital.gr/epikairotita/3807347/to-ste-kaleitai-na-krinei-tin-proti-prosfugi-kata-tou-gamou-omofulon-zeugarion/>

Σωματείο Υποστήριξης Διεμφυλικών (ΣΥΔ) (2017, Σεπτέμβριος 24). Νομική Αναγνώριση Ταυτότητας Φύλου [βίντεο]. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=y5-l9wh0Zo4&t=17s>

Σωματείο Υποστήριξης Διεμφυλικών (ΣΥΔ) (2022, Μάιος 22). ΣΥΔ «Θεραπείες μεταστροφής» ANT1 – 21.05.2022 [βίντεο]. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=x67liK6ETbc>

ΤΑ ΝΕΑ (2024, Ιανουάριος, 2024). Νομοσχέδιο για τα ομόφυλα ζευγάρια: Συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας σε Σύνταγμα και Θεσσαλονίκη. <https://www.tanea.gr/2024/01/21/greece/nomosxedio-gia-ta-omofyla-zevgaria-syggkentroseis-diamartyrias-se-syntagma-kai-thessaloniki/>

Τράπεζα της Ελλάδος (2020). «Διδάγματα από την ελληνική οικονομική κρίση, οι προκλήσεις και οι ευκαιρίες για το μέλλον» - Ομιλία του Γιάννη Στουρνάρα, Διοικητή της Τράπεζας της Ελλάδος στη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη, την ημέρα μνήμης του Ιωάννη και της Ανθής Γενναδίου. <https://www.bankofgreece.gr/enimerosi/grafeio-tyroy/anazhtshsh-enhmerwsewn/enhmerwseis?announcement=fc915812-ab24-47ab-9e60-a566653a1f42>

Τσάτσος, Θ.Δ. (2010). Πολιτεία. Εκδόσεις Γαβριλίδης.

ANTIVIRUS MAGAZINE (2023, Νοέμβριος 01). Επιμορφωτικό πρόγραμμα σε εκπαιδευτικούς για τα ΛΟΑΤΚΙ+ δικαιώματα. <https://avmag.gr/epimorfotiko-programma-se-ekpaideftikous-gia-ta-loadki-dikaiomata/>

ANTIVIRUS MAGAZINE (2024a, Ιανουάριος 26). Orlando LGBT+: «Η εκκλησία κάνει νόμιμα “θεραπείες” μεταστροφής». <https://avmag.gr/orlando-lgbt-i-ekklisia-kanei-nomima-therapeies-metastrofis/#:~:text=%CE%97%20%CE%B1%CE%BB%CE%AE%CE%B8%CE%B5%CE%B9%CE%B1%20%CF%8C%CE%BC%CF%89%CF%82%20%CE%B5%CE%AF%CE%BD%CE%B1%CE%B9%20%CF%8C%CF%84%CE%B9,%CE%AD%CF%87%CE%BF%CF%85%CE%BD%20%CE%B1%CF%80%CE%BF%CF%86%CE%B1%CE%BD%CE%B8%CE%B5%CE%AF%20%CE%BF%CE%B9%20%CF%80%CE%B5%CF%81%CE%B9%CF%83%CF%83%CF%8C%CF%84%CE%B5%CF%81%CE%BF%CE%B9%20%CE%AD%CE%B3%CE%BA%CF%85%CF%81%CE%BF%CE%B9>

ANTIVIRUS MAGAZINE (2024b, Ιούλιος 19). Ομοφοβικό παραλήρημα Στίγκα στη Βουλή με την ανοχή του προεδρείου. <https://avmag.gr/omofoniko-paralirima-stigka-sti-vouli-me-tin-anochi-tou-proedreiou/>

antivirusmagazine (2021a, Νοέμβριος 25). ΛΟΑΤΚΙ+ άτομα & εργασία: Αποκλεισμοί και Διακρίσεις | #VoiceUpGreece [βίντεο]. YouTube. https://www.youtube.com/watch?v=4q_j1x64-ok

antivirusmagazine (2021b, Σεπτέμβριος 17). *Η Ισότητα στον Γάμο | #VoiceUpGreece* [βίντεο]. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=SSYYeHHa9pw>

Athens Voice (2024, Φεβρουάριος 16). *Συναντήσεις με τον Μάκη Προβατά | Μία συζήτηση με τον Αλέξη Πατέλη* [βίντεο]. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=bQXVeQ7yZTQ>

Contentativa (2021, Φεβρουάριος 1). *ΣΥΔ – Νομική αναγνώριση της ταυτότητας φύλου [συνέντευξη]* [βίντεο]. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?app=desktop&v=jHyAxB7hulo>

Enikos.gr (2024, Φεβρουάριος 15). *Συγκέντρωση στο Σύνταγμα κατά του νομοσχεδίου για τα ομόφυλα ζευγάρια με θυμιατά, σταυρούς και προσευχές – ΦΩΤΟ*. <https://www.enikos.gr/society/syggkentrosi-sto-syntagma-kata-tou-nomoschediou-gia-ta-omofyla-zevgaria-me-thymiata-stavrouis-kai-prosefches-foto/2108510/>

Europe Direct Piraeus (2021, Οκτώβριος 26). *«ΛΟΑΤΚΙ+ και Εργασία»: Για έναν εργασιακό χώρο χωρίς διακρίσεις*. <https://europedirectpiraeus.gr/news/2896/loatki-kai-ergasia-gia-enan-ergasiako-choro-choris-diakriseis/>

LiFO (2019, Μάρτιος 14). *Κώστας Φαλελάκης για Μηνά Χατζησάββα: «Είναι δυνατόν με αυτόν που ζεις 25 χρόνια να μη μπορείς να πάρεις το σώμα του;»*. <https://www.lifo.gr/now/entertainment/kostas-falelakis-gia-mina-hatzisabba-einai-dynaton-me-ayton-poy-zeis-25-hronia-na>

LiFO (2021, Ιούνιος 29). *Η έκθεση Εθνικής Στρατηγικής Ισότητας των ΛΟΑΤΚΙ+*. <https://www.lifo.gr/now/greece/ston-kyriako-mitsotaki-i-ekthesi-ethnikis-stratigikis-isotitas-ton-loatki>

LiFO (2022, Νοέμβριος 13). *Βασίλης Τσιάρτας: Καταδικάστηκε για τρανσφοβική ανάρτηση – Πρώτη απόφαση εφαρμογής του αντιρατσιστικού νόμου*. <https://www.lifo.gr/now/greece/basilis-tsiartas-katadikastike-gia-tranfobiki-anartisi-fylakisi-10-minon-kai-5000-eyro#:~:text=%CE%A5%CF%80%CE%B5%CE%BD%CE%B8%CF%85%CE%BC%CE%AF%CE%B6%CE%B5%CF%84%CE%B1%CE%B9%20%CF%8C%CF%84%CE%B9%20%CE%BF%20%CE%92%CE%B1%CF%83%CE%AF%CE%BB%CE%B7%CF%82%20%CE%A4%CF%83%CE%B9%CE%AC%CF%81%CF%84%CE%B1%CF%82,%CE%BC%CE%B5%20%CF%84%CE%B9%20%CE%BA%CE%B1%CE%BC%CE%AC%CF%81%CE%B9%20%CE%B8%CE%B1%20%CE%BA%CF%85%CE%BA%CE%BB%CE%BF%CF%86%CE%BF%CF%81%CE%AE%CF%83%CE%BF%CF%85%CE%BD>

LiFO (2024a, Ιανουάριος 21). Με σταυρούς και εικόνες διαμαρτυρήθηκαν στο Σύνταγμα κατά του γάμου ομόφυλων ζευγαριών. <https://www.lifo.gr/now/greece/me-stayrouys-kai-eikones-diamartyrithikan-sto-syntagma-kata-toy-gamoy-omofylon-zeygarion>

LiFO (2024b, Φεβρουάριος 15). Νόμος του κράτους ο γάμος των ομόφυλων ζευγαριών. <https://www.lifo.gr/now/politics/nomos-toy-kratoys-o-gamos-ton-omofylon-zeygarion>

OPEN (2023, Οκτώβριος 7). Κασσελάκης: Εγώ και ο Τάιλερ θα θέλαμε να αποκτήσουμε δύο αγόρια | OPEN TV [βίντεο]. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=gxJmrGpc-zl>

TEDx Talks (2017, Ιανουάριος 23). Δύο φορές γυναίκα | Anna Kourouρου | TEDxChania [βίντεο]. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=4sδw6lCwlGc&list=PLSuMvwOBegq1kHELoaxpf1OIl3MESmwAY>

TEDx Talks (2018, Οκτώβριος 5). Intersex human rights | Rinio Simeonidou | TEDxLesvos [βίντεο]. YouTube. https://www.youtube.com/watch?v=FJo4Br_lfd8&t=7s

Video Advocacy (2014, Απρίλιος 8). Μαρίνα Γαλανού @ Ετήσια Έκθεση 2013 - Δίκτυο Καταγραφής Περιστατικών Ρατσιστικής Βίας [βίντεο]. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=122ShPOBmdl>

Ξενόγλωση

Ammaturo, F.R., & Slootmaeckers, K. (2024). The unexpected politics of ILGA-Europe's rainbow maps: (de)constructing queer utopias/dystopias. *European Journal of Politics and Gender*. <https://doi.org/10.1332/25151088Y2024D000000036>

Branford, B. (2016, December 8). *Malta's paradox: A beacon of gay rights that bans abortion*. BBC News. <https://www.bbc.com/news/world-europe-38235264>

Burgwal, A., Van Wiele, J., & Motmans J. (2023) *Geonoeg Enough, Assez: Onderzoek naar de ervaringen met geweld van LGBTI-personen in Vlaanderen*. Vlaanderen is Geijke Kansen.

Cownie, F., & Bradney, A. (2017). Socio-legal studies a challenge to the doctrinal approach. In D. Watkins & M. Burton (Eds.), *Research methods in law* (pp. 40–65). Taylor & Francis Group.

Denmark.dk (n.d.). *Denmark – a very LGBT+ friendly country*. <https://denmark.dk/society-and-business/denmark-a-very-lgbt-friendly-country>

Equaldex (n.d.). *LGBT rights in Belgium*. <https://www.equaldex.com/region/belgium>

Equaldex (n.d.). *LGBT Rights in Bulgaria*. <https://www.equaldex.com/region/bulgaria>

Equaldex (n.d.). *LGBT Rights in Denmark*. <https://www.equaldex.com/region/denmark>

Equaldex (n.d.). *LGBT Rights in Iceland*. <https://www.equaldex.com/region/iceland>

Equaldex (n.d.). *LGBT Rights in Latvia*. <https://www.equaldex.com/region/latvia>

Equaldex (n.d.). *LGBT Rights in Lithuania*. <https://www.equaldex.com/region/lithuania>

Equaldex (n.d.). *LGBT Rights in Malta*. <https://www.equaldex.com/region/malta>

Equaldex (n.d.). *LGBT rights in Romania*. <https://www.equaldex.com/region/romania>

Equaldex (n.d.). *LGBT Rights in Spain*. <https://www.equaldex.com/region/spain>

Equaldex (n.d.). *LGBTQ rights in Poland*. <https://www.equaldex.com/region/poland>

European Commission (2022). *Standard Eurobarometer 97 – Summer 2022*. <https://europa.eu/eurobarometer/surveys/detail/2693>

European Commission (2023). *Special Eurobarometer 535 – Discrimination in the European Union*. <https://europa.eu/eurobarometer/surveys/detail/2972>

FRA – EU Agency for Fundamental Rights (2014). *EU LGBT survey - European Union lesbian, gay, bisexual and transgender survey - Main results*. <https://fra.europa.eu/en/publication/2014/eu-lgbt-survey-european-union-lesbian-gay-bisexual-and-transgender-survey-main>

FRA – EU Agency for Fundamental Rights (2024). *EU LGBTIQ survey III – LGBTIQ Equality at a Crossroads: Progress and Challenges. Country Data - Greece*. https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/lgbtiq_survey-2024-country_sheet-greece.pdf

Government of Iceland (n.d.). *LGBTI affairs*. <https://www.government.is/topics/human-rights-and-equality/equality/lgbti-affairs/>

Human Rights Watch (2014). *Ελλάδα: Να ενισχυθούν οι διατάξεις του αντι-ρατσιστικού νομοσχεδίου*. <https://www.hrw.org/el/news/2014/09/02/252017>

ILGA Europe (2023). *Intersex people are among the most vulnerable among the LGBTI population, Study finds*. <https://www.ilga-europe.org/blog/intersex-people-are-among-the-most-vulnerable-among-the-lgbti-population-study-finds/>

ILGA (Europe 2024a). *Rainbow Map*. <https://rainbowmap.ilga-europe.org/>

ILGA Europe (2024b). *EU Election results: the challenges & opportunities*. <https://www.ilga-europe.org/blog/implications-of-the-eu-elections-for-lgbti-human-rights/>

López-Sáez, M., García Dauder, D., & Montero, I. (2020). Correlate Attitudes Toward LGBT and Sexism in Spanish Psychology Students. *Frontiers in Psychology*, 11:2063. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2020.02063>

Metodieva, A. (2024). *The Enduring Obstacles to Full LGBTQ+ Rights in Bulgaria*. German Marshal Fund. <https://www.gmfus.org/news/enduring-obstacles-full-lgbtq-rights-bulgaria>

Notes from Poland (2023, November 2). *Poland's first ever resolution declaring area "free from LGBT ideology" withdrawn*. <https://notesfrompoland.com/2023/11/02/polands-first-ever-resolution-declaring-area-free-from-lgbt-ideology-withdrawn/>

Pikramenou, N. (2019). *Intersex rights: Living between sexes*. Springer.

Poushter, J., & Kent, N. (2020). *The Global Divide on Homosexuality Persists*. Pew Research Center. <https://www.pewresearch.org/global/2020/06/25/global-divide-on-homosexuality-persists/>

Roslan, R., Kandayani, I.G.A.K.R., & Karjoko, L. (2021). Legal Relationship and Social Changes and Their Impact on Legal Development. *Atlantis Press*, 583, pp. 278–280. [10.2991/assehr.k.211014.060](https://doi.org/10.2991/assehr.k.211014.060)

Sytas, A. & Laizans, J. (2023, November 9). *Latvian parliament legalises same-sex partnerships*. Reuters. <https://www.reuters.com/sustainability/society-equity/latvian-parliament-legalises-same-sex-partnerships-2023-11-09/>

Talving, L., & Vasilopoulou, S. (2021). Linking two levels of governance: Citizens' trust in domestic and European institutions over time. *Electoral Studies*, 70 (5):102289. [10.1016/j.electstud.2021.102289](https://doi.org/10.1016/j.electstud.2021.102289)

The Brussels Times with Belga (2024, May 17). Eighteen EU Member States sign LGBTQI+ rights declaration. *The Brussels Times*. <https://www.brusselstimes.com/1050956/eighteen-eu-states-sign-lgbtqi-rights-declaration>

The Danish Institute for Human Rights (2010). *Study on Homophobia, Transphobia and Discrimination on Grounds of Sexual Orientation and Gender Identity – Sociological Report: Iceland*. https://www.coe.int/t/Commissioner/Source/LGBT/IcelandSociological_E.pdf

diaNEOsis

diaNEOsis

dianeosis_org

diaNEOsis

diaNEOsis

διαNEOsis

ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΕΡΕΥΝΑΣ & ΑΝΑΛΥΣΗΣ